

Muhammediye ve Envâru'l-Âşikîn' de Yansıtılan Allah Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme

Ahmet Emin SEYHAN*

Özet

Bu çalışmada “Muhammediye” ve “Envâru'l-Âşikîn” adlı eserlerde ortaya konulan Allah tasavvuru ve bunun Müslüman Türk halkının dinî anlayışlarına etkileri konusu ele alınmıştır. Zira her iki eser yaklaşık beş buçuk asır boyunca Müslüman Türk halkı tarafından ilgiyle okunmuş, bir başucu kitabı olarak görülmüş ve Allah tasavvurlarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Zayıf ve mevzû hadislere dayandırılarak oluşturulmuş yanlış Tanrı tasavvurunun Müslümanların algı dünyasına olumsuz mesajlar verdiği ve İslâm'ın özüne aykırı anlayışlara neden olduğu görülmektedir. Bu tür yaklaşımlar geçmişte olduğu gibi günümüzde de Müslümanların Allah'ı hak ettiği şekilde tanımalarına engel teşkil etmektedir. Dolayısıyla, doğru bir Allah düşüncesinin ikâme edilebilmesi için Kur'ân ve Sünnet bütünlüğü içerisinde meselelere yaklaşılması ve mevcut problemin derinlemesine analiz edilerek söz konusu tasavvurun gerçek değerinin ortaya konulması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muhammediye, Envâru'l-Âşikîn, Allah, Din, Hadis.

A Study on the Understanding of God in the Muhammediye and Envâru'l-Âşikîn

Abstract

In this study, the perceptions of God in “Muhammediye” and “Envâru'l-Âşikîn” were studied along with their influence on the Islamic understandings of Muslim Turks. Since, these works have played important roles in the formation of God perception, they were seen as a bedside book, and read with interest by Muslim Turkish people for about five and a half century. It was finally found out that the inaccurate perception of God depending on both weak and fabricated hadiths had conveyed wrong messages into the understandings of Muslims and led a contradiction with the spirit of Islam. Preventing the true understanding, this misconception of God is still remaining in the perceptions of Muslim Turks. What is needed to eliminate this misunderstanding in the minds of people, a holistic approach towards the Qur'an and Sunnah should be provided.

Key Words: Muhammediye, Envâru'l-Âşikîn, Allah, Religion, Hadith.

*Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E-posta: ahmeteminseyhan@gmail.com

Giriş

Hz. Muhammed, Yüce Allah'ın gönderdiği tüm insanlığın bilmesi, tanınması ve örnek alması gereken son elçidir. Artık ondan sonra başka peygamber gelmeyecektir. O, Allah tarafından kendisine inzâl edilen Kur'ân-ı Kerim'i insanlara tebliğ etmiş ve kendisi de bizzat yaşayarak örnek olmuştur. Müslümanların Allah ve peygamber tasavvurlarının şekillenmesiyle ilgili ondan gelen sahih hadislerin yanı sıra, bu konuda uydurulmuş rivâyet ve kıssalar da vardır. Bu zayıf ve mevzû hadisler, Müslümanların Allah ve peygamber anlayışlarını menfî anlamda etkilemiştir. Dolayısıyla doğru bir Allah anlayışının ikâme edilebilmesi için bu tür haberlerin, mitolojilerin ve kıssaların neden olduğu algı ve yaklaşımlar konusunda yapılacak ilmî çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Makalemize konu olan her iki eserin müellifi Yazıcıoğlu Mehmed Bican (ö. 855/1451) ve kardeşi Yazıcıoğlu Ahmed Bican (ö. 871/1466'dan sonra) XV. Yüzyılda Gelibolu'da yaşayan iki Türk âlim ve mutasavvıftır. Kaynakların ifadesine göre kendilerine babalarının mesleği nedeniyle "Yazıcıoğlu" veya "Yazıcızâde" denilmişse de, onlar daha çok "Bican" lakabıyla meşhur olmuşlardır.¹ Babalarının ismi Salih'tir. Dedeleri ise hakkında fazla bilgi bulunmayan Süleyman adında bir zattır. Bican kardeşler, babalarıyla birlikte Malkara'dan veya oraya bağlı Kadıköy'ünden gelerek Gelibolu'ya yerleşmişlerdir.²

Mehmed ve Ahmed Bican kardeşler yaşadıkları dönemin ilimlerini tahsil etmiş, Arapça ve Farsçayı öğrenmişlerdir.³ Hoca Saadettin (ö. 1008/1599), her ikisini de Sultan Mehmed oğlu Murat Han dönemi bilginleri arasında saymaktadır.⁴ Her iki kardeş Hanefî mezhebinden olup⁵ Bayramiyye tarikatına mensuptur.⁶ Onlar, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin (ö. 833/1429) Sultan II. Murad (ö. 855/1451) ile görüşmek üzere Edirne'ye yaptığı yolculuk sırasında kendisiyle Gelibolu'da görüşmüşlerdir.⁷ Bayramiyye tarikatının esaslarından olan riyâzet nedeniyle devamlı oruç tutup çile çıkarmaları, yemekten içmekten kesilmeleri ve haliyle de bedenen zayıflamaları her ikisinin de "Bican" yani "cansız" sıfatıyla meşhur olmalarına neden

¹ Âmil Çelebioğlu, "Ahmed Bican", *TDV İslam Ansiklopedisi(DİA)*, c. II, s. 49-50.

² Çelebioğlu, "Ahmed Bican", c. II, s. 50; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mustafa Tatcı-Cemal Kurnaz, Ankara, yy. 2000, c. I, s. 16-17.

³ Bursalı Mehmed Tahir, Mehmed Bican'ın tahsil için İran ve Mâverâünnehir'e gittiğini belirtmektedir. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 194-195. Yaşar Ocak ise o dönemde ilmî faaliyetin yaygın olduğu Mâverâünnehir, Harizm ve Irak gibi bölgelerde Sünnî eğilimli tarikatların güçlü olduklarına dikkat çekmektedir. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu", *DİA*, c. III, s. 113.

⁴ Hoca Saadettin, *Tâci'ü't-Tevârih*, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, yy., 1992, c. V, s. 99.

⁵ Ahmed Bican, Yazıcıoğlu, *Envâru'l-Âşikîn*, İstanbul, Matbaâ-i Osmâniye, 1885, s. 303.

⁶ Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara, Akçağ Yay., yy., s. 295, 308.

⁷ Çelebioğlu, "Ahmed Bican", c. II, s. 50.

olmuştur.⁸Ahmed Bican'ın kabri Gelibolu'da ağabeyi Mehmed'in mezarının 150 adım ilerisindedir.⁹ Her iki kardeşin de Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) tasavvuf anlayışından oldukça fazla etkilendikleri anlaşılmaktadır.

Mehmed Bican, rüyasında gördüğü¹⁰ Hz. Peygamber'in ondan kendi vasıflarını anlatan bir eser yazmasını istediğini, dostlarının da aynı konuda sürekli kendisine ısrarda bulunduğunu ifade etmiş ve böyle bir kitabı yazmaya ve tüm Müslümanların istifadesine sunmaya karar verdiğini belirtmiştir. Bican, eserini yazmadan önce Arap ülkelerini, Fars diyarını ve Rumeli'yi gezmiş, araştırmalar yapmış ve ilk önce "Megâribü'z-Zaman li Gurûbi'l-Eşyâ fi'l-Ayn ve'l-Iyân"¹¹ adında Arapça bir eser kaleme almıştır. O, kendisinin de belirttiği üzere eserinin güvenilir olması için pek çok kitabı okumuş, tefsirlerden istifade etmiş,¹² "özetin de özeti bir kitap"¹³ ortaya koymaya çalışmış, bunu yaparken de Kur'ân ve hadislere dayandığını söylemiştir. Daha sonra yazdığı bu eseri, üzerinde bir kısım ilave ve değişiklikler yaparak Türkçeye çevirmiştir. Gelibolu'da 853/1449 yılında tamamlanan¹⁴ ve dokuz binden fazla beyitten oluşan esere, "Kitâbu Muhammediyye fi Na'ti Seyyidi'l-Âlemin Habîbillâhi'l-a'zam Ebi'l-Kâsım Muhammedeni'l-Mustafâ"¹⁵ adını vermiştir.¹⁶ Bu eser daha sonra "Muhammediye" adıyla meşhur olmuştur.

⁸ Mecdi Efendi, *Terceme-i Şakâik-i Nümâniyye*, yy., Tabhâne-i Âmire, 1269, s. 128. Ayrıca bkz. Çelebioğlu, "Ahmed Bican", c. II, s. 50.

⁹ Çelebioğlu, "Ahmed Bican", c. II, s. 50. Bican hakkında bilgi için bkz. İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, İstanbul, yy., 1955, c. II, s. 574; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul, yy., 1931, s. 39; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, yy., 1943, s. 14; E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, Londra, yy., 1907, c. I, s. 390, 392, 395, 396, 406; Ömer Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Şam, yy., 1957, c. I, s. 179.

¹⁰ Mustafa Uzun, "Muhammediyye", *DİA*, c. XXX, s. 586.

¹¹ Mehmed Bican, *Megâribü'z-Zaman*, Nüruosmaniye Ktp., nr. 2593.

¹² Mehmed Bican, Yazıcıoğlu *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, sad. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul, Kitabevi, yy., s. 8, 25, 813.

¹³ Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 455.

¹⁴ Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 813.

¹⁵ Uzun, "Muhammediyye", c. XXX, s. 586.

¹⁶ Abdulkadir Akçiçek sadeleştirdiği kitabın önsözünde "Muhammediyye" hakkında on bir sayfalık özet bir bilgi vermiştir. Akçiçek sadeleştirmeyi yaparken "Muhammediyye"nin müellif nüshasına ulaşamadığını, bu yüzden değişik nüsha ve şerhlerden faydalandığını, mevcut çoğu el yazmasında hatalar bulunduğunu ve bu hataları değişik şerh ve nüshalarla mukayese ederek tespit ettiğini kaydetmektedir. Akçiçek, bu çalışmayı yaparken İsmail Hakkı Bursevî'nin "Ferâhü'r-Râh" adlı iki ciltlik şerhinden faydalandığını, ayrıca Âmil Çelebioğlu'nun "Muhammediyye" adlı eseriyle sürekli karşılaştırmalar yaptığını; Çelebioğlu'nun sadeleştirmesinde birtakım yanlışlıklar tespit ettiğini, bunun üzerine mezkûr eseri kendisinin sadeleştirmeye ve neşretmeye karar verdiğini söylemektedir. Akçiçek, şiir halinde yazılan eseri düz yazı haline getirdiğini, metne değil mananın aslına sadık kaldığını ve müellifin vermek istediği esas mesaja yoğunlaştığını ifade etmektedir. O, eserde yer alan ve müspet ilimlere ters düşen bazı bilgilerin Mehmed Bican'ın eksikliğine yolunmaması, hoş karşılanması ve İslâm dini hakkında da yanlış düşüncelere kapılmaya yol açmaması gerektiğini belirtmektedir. Bununla birlikte Akçiçek Mehmed Bican'ın, eserinde konuları derli toplu işleyemediğini, bir şey anlatırken başka bir konuya geçtiğini, birkaç bölüm sonra tekrar aynı konuya döndüğünü de not etmektedir. Bkz. Önsöz, s. 9-15. İşte tüm bu nedenlerden dolayı çalışmamızda, bahsedilen yanlış ve hatalardan uzak kalmak amacıyla Akçiçek'in ciddi emek sarf ederek ortaya koyduğunu söylediği bu sadeleştirmeyi esas aldık.

Ahmed Bican ise öldükten sonra şu fânî dünyada adının hayırla anılmasına vesile olacak bir kitap yazmak gayesiyle, ağabeyi Mehmed Bican'ın da tavsiyesi üzerine onun Arapça olarak yazdığı "Megâribü'z-Zaman" adlı eserini, kendine has üslup ve tarzıyla, bir kısım ilave ve değişiklikler yaparak Türkçeye kazandırmıştır. Katkılarıyla zenginleştirdiği ve büyük emek sarf ederek ortaya koyduğu eserini gönlünün ve gözünün nuru kabul ettiği için adını da "Envâru'l-Âşikîn" koymuştur. O, bütün zâhir ve bâtin nurlarını bu kitapta topladığını ifade etmiştir.¹⁷ Eser, 850/1446 yılında Gelibolu'da yazılmaya başlanmış, 855/1451 tarihinde tamamlanmıştır.¹⁸

Ahmed Bican "Envâru'l-Âşikîn", ağabeyi Mehmed Bican da "Muhammediye" adlı eserleriyle meşhur olmuşlardır.¹⁹ Gerek "Muhammediye" ve gerekse "Envâru'l-Âşikîn" yüzyıllar boyunca geniş halk kitleleri tarafından ilgiyle okunmuş²⁰ ve toplumun dinî kültürünün şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Bu iki Türkçe eser Anadolu'nun, Balkanlar'ın ve Orta Asya'nın en ücra köşelerine kadar yayılarak Türk dünyasının dinî kültürünü etkileyen belli başlı kaynaklardan olmayı başarmıştır. Genellikle üç aylarda cerre²¹ çıkan ve ülkenin dört bir tarafına yayılan medrese talebeleri tarafından terâvih namazı kılındıktan sonra, hazır bulunanlara okunan başucu kitabı olma özelliğini uzun yıllar muhafaza etmiştir.²² Türk nesir tarihinde önemli bir yere sahip olan bu eserlerin yazma ve basma nüshaları mevcuttur.²³ Günümüzde de pek çok yayınevi tarafından sadeleştirilmesi yapılan eserlere halkın yoğun ilgisi hâlen devam etmektedir.²⁴

¹⁷ Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s. 6.

¹⁸ Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s. 459-460.

¹⁹ Nihat Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, yy., 1971, s. 488; İsmâil Hâmî Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: yy., 1971, c. I, s. 299; Mîne Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Edebiyat Tarihi-Metinler*, Ankara, Akçağ Yay., 2000, s. 129-130.

²⁰ Uzun, "Muhammediyye", c. XXX, s. 587.

²¹ Cer, eskiden medrese talebelerinin üç aylarda dinî hizmetlerde bulunmak ve halkı aydınlatmak için kasaba ve köylere gitmelerini ifade eden bir tabirdir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Cer", *DİA*, c. VII, s. 388-389.

²² İpşirli, "Cer", c. VII, s. 388; Uzun, "Muhammediyye", c. XXX, s. 587; Hidayet Kelpetin Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul, Çamlıca Yay., 2001, s. 59, 60, 61, 212.

²³ Uzun, "Envâru'l-Âşikîn", c. XI, s. 259; Uzun, "Muhammediyye", c. XXX, s. 586; Çelebioğlu, "Ahmed Bican", c. II, s. 51.

²⁴ "Envâru'l-Âşikîn" in bu kadar çok sadeleştirilmesinin yapılmış olması, insanların ona ilgisinin bir göstergesidir. Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla sadeleştirilmesi yapılarak neşredilenlerden bazıları şunlardır: Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, sad. Halil Bedi Fırat, İzmir, Ali Alkan Yayınevi, 1970; Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, sad. Mehmed Figâni, İstanbul, Tan Matbaası, 1970; Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, sad. Ahmet Kahraman, (I-III), İstanbul, Tercüman, 1973; Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, sad. M., Rahmi, İstanbul, Sağlam Kitabevi, 1974; Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn, Aşıkların Nurları*, sad. H. Mahmud Serdaroğlu ve A. Lütüfî Aydın, İstanbul, Çile Yay., 1982; Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn, Hak Aşıklarının Nurları*, sad. Arslan Tekin ve Melek Tekin, İstanbul, Bedir Yay., 1983; Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, sad. Mehmet Faruk Gürünca, İstanbul, Sağlam Kitabevi, 1994; Ahmed Bican, *Aşıkların Nurları, Envâru'l-Âşikîn*, sad. Ahmet Metin Şahin, İstanbul, Merve Yay., 2001; Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, sad. Mehmet Faruk Gürünca, İstanbul, Huzur Yay., 2005; Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, sad. Mustafa Varlı- Esmâ Yay., İstanbul, Şakir Hoca Kitabevi, yy.; Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, sad. H. Mahmud Serdaroğlu- A. Lütüfî Aydın, İstanbul, Çelik Yay., yy. Diğer taraftan "Muhammediye" nin de pek çok sadeleştirilmesi yapılmış

Bu makalede, yüzyıllar boyunca Müslüman Türk halkı tarafından ilgiyle okunan/ dinlenen, başucu kitabı olarak görülen, Allah ve peygamber anlayışlarının şekillenmesinde önemli rol oynayan “Muhammediye” ve “Envâru'l-Âşikîn”de geçen bazı hadislerin nasıl anlaşıldığı ve yorumlandığı, Müslümanların dinî anlayışlarına etkilerinin neler olduğu konusu ele alınmıştır. Makalenin esas amacı; söz konusu rivâyetlerin sıhhat durumlarını tespit etmekten daha ziyade, bazı mevzû hadisler ile kaynağı meçhul kıssa ve mitolojilerin Müslümanların Allah tasavvurunun şekillenmesine etkilerini tespit etmek, oluşmuş menfi yaklaşımlara dikkat çekmek ve çözüme yönelik bakış açılarının geliştirilmesine katkı sağlamaktır. Özellikle belirtmelidir ki bu çalışma, öncelikli olarak rivâyetlerin sened ve metin yönünden değerlendirilmesini amaçlamamaktadır. Zira böyle yapmak hem makalenin hacmini zorlayacak hem de hedeflenen maksattan uzaklaşılmasına neden olabilecektir. Dolayısıyla bu çalışma, “söz konusu rivâyet ve haberlere dayandırılarak oluşturulan bazı yanlış algı ve tasavvurlara dikkat çekmeyi ve konu üzerinde çok daha ciddi araştırmalar yapılmasının gerekliliğini ortaya koymayı” hedeflemektedir.

Bu itibarla, mezkûr algı ve yaklaşımların oluşumuna tesir eden mevzû hadislerin üretilmesi ve yaygın hâle getirilmesinde kıssacıların oynadıkları role ve bu tür rivâyetlerin ahlâkî öğüt gayesiyle yazılan eserlere nasıl girdiğine temas edilmesinde yarar olduğunu düşünmekteyiz.

Mevzû Hadislerin Oluşum Süreci ve Kıssacıların Buna Etkileri

Müslümanlar, İslâm tarihinde fitne diye anılan ve halifelerin şehit edilmesiyle başlayan süreçte meydana gelen karışıklıklar nedeniyle çok büyük maddî ve manevî sıkıntılar yaşamışlardır.²⁵ Böyle bir dönemde Ehl-i kitab ile ilişkiler, fethedilen yerlerdeki kültürlerle münasebetler, İslâm'ı seçen toplulukların atalarından devraldıkları inanç sistemleri ve kültürel miraslarını bir anda terk edememeleri gibi hususlar, mevzû hadislerin ortaya çıkışına müsait bir zemin hazırlamıştır. Bu hadisleri araştırmadan nakleden kimseler yüzünden de Müslümanların zihin dünyalarında yanlış dinî telakkiler oluşmuştur. Bu rivâyetlerin sebep olduğu

olup bizim tespit edebildiklerimizden bazıları şunlardır: Muhammed Yazıcıoğlu *Muhammediye*, sad. Ağâh Güçlü, İstanbul, İnkılap ve Aka Yay., 1969; Muhammed, Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, haz. Âmil Çelebioğlu, (I-II), İstanbul, MEB Yay., 1996; Yazıcıoğlu Muhammed, *Muhammediye (İsmail Hakkı Bursevî'nin Ferâhu'r-Rûh Şerhi İle Birlikte)*, haz. Abdulvehhâb Öztürk, İstanbul, Çelik Yay., yy.; Muhammed, Yazıcıoğlu, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, sad. Abdulkadir Akççek, İstanbul, Kitabevi, 2005; İsmail Hakkı Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh Muhammediye Şerhi 9-10*, haz. Mustafa Utku, yy., Uludağ Yay., 2010; Yazıcıoğlu Muhammed, *Muhammediye*, haz. Şevket Gürel, İstanbul, Sağlık Yayınevi, 2012.

²⁵ İlyas Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler, (Fiten-Melâhim-Kıyâmet Alâmetleri)*, İstanbul, Kitabevi, 2000, s. 80.

olumsuz fikir ve düşünceler ilerleyen yıllarda kıssacıların sermayesini oluşturmuş ve ahlâkî öğüt gayesiyle yazılan birçok esere bunlar girmeyi başarmıştır.²⁶

Kıssacıları yakından gözlemleyen Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) bu rivâyetleri ve uydurma kıssaları nakledenleri “insanların en yalancıları” olarak tanımlamıştır.²⁷ Hicrî III. asrın ortalarından itibaren kıssacılık iyice yaygınlaşmış ve bir kazanç kapısı haline dönüşmüştür. Bu dönemde yaşayan İbn Kuteybe (ö. 276/889), hadis ilmine en büyük belânın zındık ve kıssacılardan geldiğini ifade etmek mecburiyetinde kalmıştır.²⁸ Halkı İslâmî konularda bilgilendirmekten daha çok duygu sömürüsü yapan kıssacılar²⁹ bol keseden sevap dağıtmak suretiyle İslâm’ın değer ölçülerini çarpıtmışlardır.³⁰ İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), hadis uydurmada en büyük belânın bu kıssacılardan geldiğini söylemiştir.³¹ Hicrî III. asrın sonlarına doğru kıssacıların faaliyetlerinin yasaklanmış olması sosyal hayatı olumsuz yönde etkilediklerinin bir göstergesidir.³² Suyûtî’nin (ö. 911/1505) “*Tahzîru’l-Eykâz min Ekâzîbi’l-Vuâz*” ile “*Tahzîru’l-Havâs min Ekâzîbi’l-Kussâs*” adlı eserlerini yazmasına sebep olanlar bu gibi cahil kıssacılardır.³³ Kıssacılığı meslek haline getirenlerin menfaatçi ve cahil kimseler olduğunu belirten Aliyyü’l-Kârî (ö. 1014/1605), onların tefsir ve hadis rivâyetinden habersiz olduklarını ifade etmiştir.³⁴

Kıssacılar, “hadis uydurarak, bir kısım hadisleri birbirine karıştırarak veya metinlere ilâveler yaparak” İslâm’ın doğru anlaşılmasını güçleştirmişlerdir. İbn Kuteybe, kıssacıların avamın dikkatlerini kendilerine çekmek amacıyla münker, garib ve mevzû hadisleri kullandıklarını, hiç duyulmamış, aklın hayalin almayacağı veya insanları hüznülendirip gözleri yaşartan rivâyetleri anlattıklarını haber vermiştir.³⁵ İbn Kuteybe, cennetin abartılarak anlatılıp hayretlerin artırılmasıyla

²⁶ Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler, (Fiten-Melâhim-Kıyâmet Alâmetleri)*, s. 80-81.

²⁷ İbnü’l-Cevzî, *Kitâbu’l-Mevzûât*, tahk. Abdullah Muhammed Osman, Beyrut, yy., 1983, s. 305; Celâluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Tahzîru’l-Eykâz min Ekâzîbi’l-Vuâz*, haz. Ali Toksarı, Kayseri, yy., 1993, s. 80, 89.

²⁸ Ebû Muhammed ed-Dineverî, İbn Kuteybe, *Tevlîü Muhtelifi’l-Hadis*, tahk. Şeyh İsmail el-Esardi, Beyrut, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1985, s.259.

²⁹ Ebû Tâlib el-Mekki, Muhammed b. Ebi’l-Hasan Ali b. Atiyye el-Hârisî, *Kütü’l-Kulûb fi Muameleti’l-Mahbûb ve Vâsfi Tarîki’l-Mürîd ilâ Makâmi’l-Tevhîd, Kalplerin Azağı*, çev. Muharrem Tan, İstanbul, İz Yay.,1999, c. II, s. 120; Suyûtî, *Tahzîru’l-Eykâz min Ekâzîbi’l-Vuâz*, s. 20-21, 27.

³⁰ Müctebâ Uğur, “Va’z Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, *AÜİFD*, Ankara, 1986, c. XXVIII, s. 322-323. Ayrıca bkz. Ali Osman Koçkuzu, “Hadislerin Kur’ân’a Arzı Problemi”, *Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1998, s. 198.

³¹ İbnü’l-Cevzî, *Kitâbu’l-Mevzûât*, c. I, s. 44.

³² Ebû Ca’fer, Taberî, *Târihu’t-Taberî Târihi’r-Rüsûl ve’l-Mülûk*, tahk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhim, Kahire, Dârü’l-Meârife, yy., X, 28, 54.

³³ Suyûtî, *Tahzîru’l-Eykâz min Ekâzîbi’l-Vuâz*, s. 14-15.

³⁴ Aliyyü’l-Kârî, *Zayıf Hadisleri Öğrenme Metodu (Aliyyü’l-Kârî Mevzûâtı)*, çev. Ahmet Serdaroglu, İstanbul, İlim Yay., 1986, s. 63; Suyûtî, *Tahzîru’l-Eykâz min Ekâzîbi’l-Vuâz*, s. 17, 62.

³⁵ İbn Kuteybe, *Tevlîü Muhtelifi’l-Hadis*, s. 259-260. Ayrıca bkz. Mahmud Tahhân, *Teyisirü Mustalâhi’l-Hadis, Yeni Hadis Usûlü*, çev. Cemal Ağrman, Sivas, yy., 1999, s. 87.

bahşişlerin artışı arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.³⁶ Kıssacılar, Kur'an-ı Kerim'in âyetlerini ve Hz. Peygamber'in sözlerini kendi anlayışları doğrultusunda algılamış ve keyfî yorumlar yapmışlardır. Bunlardan bazıları daha da ileri giderek Resûlullah'ın kesin yaşağına rağmen, onun söylemediğı sözleri ona nispet edebilmişlerdir.³⁷ Kıssacılar, hadis uydurmanın yanı sıra³⁸ her türlü asılsız haberin ve bozuk fikirlerin yayılmasında da önemli roller oynamışlardır.³⁹ Böyle kıssacılarla İslâm âlimleri her dönemde mücadele etmiş ve onların zararlı faaliyetlerini tanıtan eserler kaleme alarak Müslümanları uyarmışlardır. Günümüzde de bu kıssacıların neden olduğu yanlış dinî anlayışların tekrar edildiğı görülmekte olup, tüm Müslümanların bu konularda bilgilendirilmeleri gerekmektedir. Aksi halde Kur'an ve Sünnet'ten hiçbir dayanağı olmayan mevzû hadislerle, mitolojilerle ve uydurma kıssalarla İslâm'ın özünden her geçen gün uzaklaşılması söz konusu olabilecektir.

Şimdi kıssacıların ürettiğı veya yaygın hâle getirdiğı rivâyetleri bol miktarda içeren "Muhammediye" ve "Envâru'l-Âşikîn" adlı eserlerde yansıtılan "Allah tasavvuru"nu yakından incelemeye çalışalım.

Muhammediye ve Envâru'l-Âşikîn'de Yansıtılan Allah Tasavvuru

İslâm'ın doğru anlaşılıp yaşanabilmesi, Allah tasavvurunun doğruluğuna bağlıdır. Allah tasavvurundaki herhangi bir sapma, İslâm'ın yanlış yorumlanmasına neden olabilir. Sağlam verilere dayalı sağlıklı Allah tasavvuru inşâ edilemediğı zaman İslâm'ı yanlış anlamak ve tanıtmak kaçınılmaz olabilir. Bu itibarla, doğru Tanrı tasavvuru önem arz eder.⁴⁰ Çünkü insanın hayata bakışı, her türlü varlıkla girdiğı ilişki, bu ilişkideki konumu, dünya görüşü, beşerî düzlemde oluşturduğu kurumlar ve buna benzer pek çok insanî faaliyetin inşasında Tanrı tasavvurunun

³⁶ İbn Kuteybe, *Tevlü Muhtelifi'l-Hadis*, s. 261-264. Ayrıca bkz. Mahmud Ebû Reyve, *el-Edva' ale's-Sünneti'l-Muhammediyye ev Difa' ani'l-Hadis*, Beyrut, Müessesetü'l-Âlemi li'l-Matbûât, yy., s. 130; M. Hayri Kırbasoğlu, "Hz. Peygamber Tasavvurunun Dönüşümü, Paradigma'dan Paragon'a, Paragon'dan Kozmik İlkeye", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu (19-20 Nisan)*, (Isparta, 2001), s. 136.

³⁷ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara: yy., 1988, s. 159-160.

³⁸ Abdurrahman b. Muhammed, İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. K. Ugan, İstanbul, MEB Yay., 1989, c. I, s. 30 ; Zübeyr Sıddikî, *Hadis Edebiyatı Târîhi (Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkîdi)*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1966, s. 64; Ebû Reyve, *el-Edva' ale's-Sünneti'l-Muhammediyye ev Difa' ani'l-Hadis*, s. 140; Aliyyü'l-Kârî, *Zayıf Hadisleri Öğrenme Metodu (Aliyyü'l-Kârî Mevzûâtı)*, s. 25-30; Muhammed Mustafa A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, çev. Recep Çetintaş, Kayseri, Usûl Yay., 1998, s. 113; Abdulfettah b. Muhammed, Ebû Gudde, *Sened ve Metin Yönüyle Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım, İstanbul, İnsan Yay., 1995, s. 66-69, 74; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara, DİB Yay., yy., s. 68; Hasan Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları Vaaz ve Kıssacılık*, İstanbul, Çamlıca Yay., 2002, s. 219-225.

³⁹ Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Târîhine Yeniden Bakış*, Samsun, Etüt Yay., 2001, s. 344; Selman Başaran, *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1994, s. 143.

⁴⁰ Konuyla ilgili yapılmış bir çalışma için bkz. Resul Öztürk, "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslâm'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7/1 (2007): 133-157.

belirleyici bir rolü vardır.⁴¹“Bir dini anlayabilmek için onun Tanrı tasavvuruna bakmak lazımdır”⁴² şeklindeki sözü bir de bu açıdan değerlendirmekte yarar vardır. Çünkü Tanrı tasavvuru sağlıklı olmayan bir toplumun yanlış rotalara girmesi, tevhid fikrinden uzaklaşması ve şirke düşmesi söz konusu olabilir. Zira Allah tasavvuru, insanın hayatını şekillendirme, yönlendirme ve anlamlandırma bakımından önemli bir fonksiyona sahiptir ve doğru bir Allah anlayışının ikâmesi son derece mühimdir.

Çalışmamıza konu olan her iki eserde de zaman zaman doğru olmayan Tanrı tasavvurunun ortaya konulduğu görülmektedir. Zira Bîcan kardeşler, Allah inancının temelini ve kaynağını oluşturan Kur’ân, ahiret, peygamber, kader, rahmet, şefaat ve benzeri konulardaki rivâyetleri tenkit süzgecinden geçirilmeden alıp naklettikleri için Yüce Allah’ı hak ettiği şekilde tanıtamamışlardır.

Mesela Ahmed Bîcan, ahiret günü Yüce Allah’ın kullarına Tâhâ ve Yâsîn sûrelerini okuyacağını⁴³ ve gönderdiği son Peygamber’i vefat ettiğinde onun cenaze namazını bizzat Allah’ın kıldıracağını ifade eden rivâyeti naklederek⁴⁴ antropomorfik/insanlaştırılmış Tanrı tasavvurunun devamına neden olmuştur.

Ahmed Bîcan’ın naklettiği “Benim cenaze namazımı Rabbim kılar” ifadesinin geçtiği söz konusu rivâyeti, Muhammed b. Ahmed b. el-Bîşr, Abdülmün’im b. İdris b. Sinan, Vehb b. Münebbih, Câbir b. Abdillâh ve Abdullah b. Abbas tarikiyle Taberânî, Abdülmün’im b. İdris, Vehb b. Münebbih, İbn Abbas tarikiyle de Ebû Nu’aym tahrir etmişlerdir.⁴⁵ Bu uzunca rivâyeti değerlendiren Heysemî, senedde yer alan Abdülmün’im b. İdris’in “kezzâb, vaddâ” olduğunu kaydetmiştir.⁴⁶ İbnü’l-Cevzî de Yüce Allah’ın Hz. Muhammed’e cenaze namazı kıldırmasıyla ilgili rivâyetin “mevzû” olduğunu söylemiştir.⁴⁷ Kısaca, Ahmed Bîcan’ın naklettiği bu rivâyetin “mevzû” olduğu anlaşılmalı olup, söz konusu rivâyet “insanlaştırılmış Tanrı tasavvuru” ortaya koymaktadır. Müellif tarafından herhangi bir eleştiriye tâbi tutulmaksızın nakledilen bu ve benzeri rivâyetler nedeniyle Müslümanların bazıları Kur’ân ve Sünnet’in tanıtmadığı bir Tanrı tasavvuruna sahip olabilmişlerdir.

Ahmed Bîcan’ın eserinde antropomorfik Tanrı tasavvurunu yansıtan başka örneklere de rastlamak mümkündür.⁴⁸ Mesela Bîcan, naklettiği bir rivâyette Yüce

⁴¹ Mahmut Ay, “Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması”, *Kelam Araştırmaları*, 6/2 (2008): 68.

⁴² Ali Şeriatî, *İslâm Nedir?*, çev. Ali Seyidoğlu, İstanbul, yy., s. 86.

⁴³ Ahmed Bîcan, *Envâru’l-Âşikîn*, s. 332.

⁴⁴ Ahmed Bîcan *Envâru’l-Âşikîn*, s. 258. Ayrıca bkz. Mehmed Bîcan, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 375, 384.

⁴⁵ Süleyman b. Ahmed, Taberânî, *Mu’cemü’l-Kebir*, tahk. Hamdi b. Abdilmeccid es-Silefi, Musul, Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1983, c. III, s. 58-64; Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, Ebû Nu’aym, *Hilyetü’l-Eoliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*, Beyrut, Dârü’l-Kitâbi’l-İlmiyye, yy., c. IV, s. 72-79.

⁴⁶ Ali b. Ebî Bekr, Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid ve Menbeu’l-Fevâid*, Beyrut, Dâru’r-Reyhân li’t-Turas, 1407, c. IX, s. 26-31.

⁴⁷ Ebû’l-Ferec Abdurrahman, İbnü’l-Cevzî, *Kitâbu’l-Mevzûât*, Kahire, yy., 1987, c. I, s. 295-301.

⁴⁸ Konuyla ilgili bazı tespitler için şu çalışmamıza bakılabilir: Ahmet Emin Seyhan, *Hadislerde Kıyamet Alametleri*, (Envâru’l-Âşikîn Örneğinde), Isparta, Tuğra Ofset, 2006, s. 75-80.

Allah'ın kul hakkıyla ilgili kendi koyduğu kuralları çiğneyerek kıyâmet günü Hz. Dâvud'a özel bir ayrıcalıkta bulunacağından⁴⁹ bahsetmiştir ki bunun İslâm inancı açısından doğru olmadığı söylenebilir. Aynı şekilde fakir zahitlerin canını Azrâil'in değil, bizzat Yüce Allah'ın kendisinin alacağını ve onları cennete koyacağını⁵⁰ söylemiştir ki bu da doğru olmasa gerektir.⁵¹ Benzer şekilde Allah'ın üç konuda Hz. Âdem'den özür dileyceğini,⁵² Hz. Peygamber'in Allah Teâlâ'yı rüyada görmek için yapılması gerekenleri bizzat anlattığını,⁵³ cehennem bile Allah'ın kendisine azap etmesinden çok korktuğunu⁵⁴ ifade eden rivâyetleri naklederken de Yüce Allah'ı yanlış tanıtabilmiştir.⁵⁵ Oysa Allah Teâlâ'nın Hz. Âdem'den özür dilemesi, kendi koyduğu kuralları kendisinin çiğnemesi veya birilerine özel ayrıcalık sağlaması mümkün değildir. Zira bazı peygamberlerin babası,⁵⁶ eşi⁵⁷ veya oğlu⁵⁸ onu inkâr etmiş, ancak Yüce Allah onlara farklı muamelede bulunmamış, özel bir ayrıcalık tanımamış ve koyduğu kuralları bu sebeple kesinlikle değiştirmemiştir.

Ayrıca bu dünyada bir insanın Yüce Allah'ı ne rüyada ne de başka şekillerde görebilmesi söz konusudur. Zira günümüz hadis araştırmacılarından Kırbaçoğlu, Hz. Peygamber'in Yüce Allah'ı rüyada gördüğüyle ilgili rivâyetleri incelemiş ve bunların "mitolojik ve efsanevî unsurlar içeren nakiller" olduğu kanaatine ulaşmıştır.⁵⁹

Diğer taraftan Ahmed Bican, naklettiği bir başka rivâyette de Yüce Allah'ı ve peygamberini insanlara doğru şekilde tanıtmamıştır. Ebû Hureyre'den nakledilen habere göre kıyâmet günü Hz. İbrâhim'in babası Âzer'i cehennemden kurtarmak isteyeceği ve Allah'a karşı; *"Ya Rabbi! Sen bana söz vermiştin, kıyâmet günü beni rüsvây etmeyecektin. Bundan daha nasıl rüsvâylık olur? (Ben bir peygamberim ama) babamı cehenneme atıyorlar"*⁶⁰ diyeceği haber verilmektedir. Bu ifadeler, Yüce Allah'ın verdiği sözden dönmeyeceği ilkesine⁶¹ aykırı olduğu gibi, Kur'an'ın bize tanıttığı Hz.

⁴⁹ Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s. 133.

⁵⁰ Ahmed Bican *Envâru'l-Âşikîn*, s. 219-220.

⁵¹ Çünkü Kur'an, herkesin canını almakla görevli bir meleğin bulunduğunu haber vermektedir. *"De ki: "Size vekil kılınan ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabbinize döndürüleceksiniz."* es-Secde, 32/11. Ayrıca konuyla ilgili diğer âyetler için bkz. Bkz. el-Enâm, 6/61; en-Nahl, 16/33; en-Nâziat, 79/1.

⁵² Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s. 407.

⁵³ Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s. 315.

⁵⁴ Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s. 385.

⁵⁵ Rivâyetlerde yer alan yanlış Tanrı tasavvuruyla ilgili bkz. Hayri Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara, Kitâbiyât, 2002, s. 336-338.

⁵⁶ el-Enâm, 6/74; Meryem, 19/42-47; el-Enbiyâ, 21/52-55; ez-Zuhruf, 43/26-30.

⁵⁷ el-A'râf, 7/83-84; el-Hicr, 15/59-60; en-Neml, 27/57-58; el-Ankebût, 29/32; et-Tahrîm, 66/10.

⁵⁸ Hûd, 11/42-47.

⁵⁹ Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 288.

⁶⁰ Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s. 412.

⁶¹ Şu âyetler, "Yüce Allah'ın sözünden/vaadinden asla dönmeyeceği" ilkesine işaret etmektedir: el-Bakara, 2/80; el-Âl-i İmrân, 3/9; er-Ra'd, 13/31; el-Hac, 22/47; er-Rûm, 30/6; ez-Zümer, 39/20.

İbrâhim gibi büyük bir peygambere de yakışmayacak sözlerdir.⁶² Zira bir peygamberin, Yüce Allah'a karşı hem bu dünyada hem de ahirette böyle bir üslupla konuşması söz konusu değildir.⁶³ Dolayısıyla rivâyetin "mevzû" olduğu açıktır.⁶⁴ Bu rivâyet, İsrâiliyat nevinden haberlere çok benzemekte olup yanlış bir Tanrı ve peygamber tasavvuru ortaya koymaktadır. Böyle bir rivâyetin araştırılmaksızın ahlâkî öğüt gayesiyle yazılan eserlere alınması⁶⁵ ve sohbetlerde insanlara anlatılması ciddi problemleri de beraberinde getirmektedir.

Ahmed Bîcan, eserinin bir başka yerinde Yüce Allah'ın her istediğini keyfi olarak yaptığı gibi bir izlenimin doğmasına yol açan şu rivâyeti nakletmiştir: "Ya Mûsâ! Müttakîlere söyle: Amellerine güvenmesinler. Dilersem onlara azap, dilersem rahmet ederim. Benim rahmetimi umsunlar. Rahmetim onların amelinden iyidir."⁶⁶ Elbette Yüce Allah'ın rızası ve rahmeti her şeyin üzerindedir ve gerçek müttakîlerin amellerine güvenmeyecekleri malumdur. Ancak burada, Allah'ın "Dilersem azap, dilersem rahmet ederim" şeklindeki ifadesinin bağlamından kopartılarak Yüce Allah'ın yanlış tanıtıldığı görülmektedir. Nitekim bir âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. O, dileyeni/isteyeni bağışlar, dileyene/isteyene ceza verir. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."⁶⁷ Bu âyette kastedilen mana, Ahmed Bîcan'ın naklettiği rivâyetteki gibi değildir ve öyle anlaşılması gerekmektedir. Çünkü hidayeti de dalâleti de özgür iradesiyle tercih eden insanın bizzat kendisidir.⁶⁸ Maalesef bu âyeti birçok müfessir; "Allah, dilediğini bağışlar, dilediğine ceza verir" şeklinde açıklamıştır. Ancak biz mezkûr âyetin böyle anlaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Elbette başka âyetlerde "meşîet-i ilâhî"den bahsedilmiştir ve bu da Yaraticının kudretine vurgu yapmak içindir. Ancak Kur'an'ın tefsiri yapılırken bir kelimeye hangi bağlamda ve ne maksatla

⁶² Hz. İbrahim'in üstün özelliklere sahip bir peygamber olduğuyla alakalı âyetler için bkz. el-Bakara 2/135; el-Âl-i İmrân, 3/68, 95; en-Nisâ, 4/54, 125; el-Enâm, 6/74, 161; et-Tevbe, 9/114; Hûd, 11/75; en-Nahl, 16/120; Meryem, 19/41; el-Enbiyâ, 21/69; el-Hac, 22/78; el-Ankebût, 29/16; ez-Zuhuruf, 43/26; el-Mümtehine, 60/4.

⁶³ Ancak Yahudiliğin kutsal kitabı olan tahrif edilmiş Tevrat'ta buna benzer ifadeler vardır. Nitekim Hz. İbrâhim'e ait olduğu iddia edilen yukarıdaki laf/boş söz, Peygamber Habakkuk'un; "Ey Rab! Ne vakte kadar imdada çağıracağım da sen işitmeyeceksin? Sana zorbalık diye feryat ediyorum ve sen kurtarmıyorsun? Niçin fesadı bana gösteriyorsun, kendin de sapıklığa bakıyorsun..." şeklindeki sözlerine oldukça benzemektedir. Bkz. Kitâb-ı Mukaddes, "Habakkuk", Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil), İstanbul, Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 1988, 1/2-4. s. 883.

⁶⁴ Bu rivâyetin değerlendirilmesiyle ilgili şu çalışmamıza bakılabilir: Seyhan, *Hadislerde Kıyamet Alametleri*, s. 387-389.

⁶⁵ Bu problemlerin farkında olan günümüz hadis araştırmacılarından Acar, İsrâiliyat ve uydurma haberlerden arındırılmış dinî kaynaklar oluşturulmasını ya da en azından bu tür popüler eserlerde yer alan hadislerin tahririnin yapıldıktan sonra Türkçeye tercüme edilmesini tavsiye etmektedir. Bkz. Yusuf Acar, "Popüler Dinî Kaynakların Hadis Açısından Değeri", *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnet'in Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu*, (2001), Ankara, TDV Yay., 2003, s. 513.

⁶⁶ Ahmed Bîcan, *Envârü'l-Âşikîn*, s. 92-93.

⁶⁷ el-Fetih, 48/14.

⁶⁸ "Ve de ki: "(Bu) hak, (Ku'rân) Rabbinizden [gelmiş]tir: Artık ona dileyen inansın, dileyen reddetsin..." el-Kehf, 18/29. "Şüphesiz bu (Ku'rân) bir uyarıdır/öğüttür. Dileyen kimse Rabbine giden yolu tutar." el-İnsan, 76/29.

kullanıldığına bakmaksızın sürekli aynı anlamı vermek, vücûh ve nezâiri göz ardı etmek ya da “cümledeki fiilin failinin en yakın özneye râcî olduğu kuralını”⁶⁹ görmezlikten gelmek, Yüce Allah’ın maksadının doğru anlaşılmasını epey güçleştirmektedir. Çünkü bu ve benzeri âyetlerdeki “dilemek” fiilinin failinin Allah olduğunu söyleyerek kulun dilemesini ve iradesini devre dışı bırakmak,⁷⁰ insanoğlunun bu dünyadaki bulunuş gayesine aykırı yorumlar yapılmasına neden olmak, böylece Yüce Allah’ı yanlış tanıtmak, O’nun ilkesiz ve keyfi bir tutum içinde olduğunu ima etmek ya da insanların zihninde böyle bir algının oluşmasına yol açmak son derece yanlıştır. Bu itibarla Yüce Allah, mezkûr âyette en katı günahkârları bile gerçek anlamda pişmanlık duymaları, hatalarından vazgeçmeleri, can-ı gönülden bağışlanmayı “istemeleri” ve kendilerini düzeltmeleri halinde affedebileceğini,⁷¹ ancak bilerek ve isteyerek inkârcı tutumlarını sürdürenleri,⁷² günahta ısrar edenleri⁷³ ve böylece cezalandırılmayı⁷⁴ “talep edenleri” de

⁶⁹ *(يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ)* ifadesindeki (يَشَاءُ) fiilinin tahtında müstetir (هو)nin en yakın özne olan (من) e râcî olduğu şeklindeki “gramer kaidesi” göz ardı edildiğinde yanlış sonuçlara ulaşılmaktadır. Yine el-Müddessir, 74/31. âyette yer alan *(كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ)* şeklindeki ifadelerde de benzer durum görülmekte ve “Allah dileyeni sapıtırır, dileyeni de doğru yola ulaştırır” yerine “Allah, dilediğini sapıtırır, dilediğini doğru yola iletir” şeklinde tefsir yapılarak kulun iradesi devre dışı bırakılmaktadır. Oysa olup biten her şeyden tek fâil olarak Allah’ı sorumlu tutmak, Allah’ın insana verdiği özgürlüğü hesaba katmamak anlamına gelir. Nitekim Allah ile insan arasındaki ilişki, Allah ile nesne arasındaki ilişki gibi değildir. Çünkü herhangi bir nesne, Allah’ın koyduğu ilkelere zorunlu olarak boyun eğip görevini eksiksiz yaparken, irade sahibi insan bu dünyada imtihan olduğu için Allah’ın koyduğu kurallara hem uyma hem de karşı çıkma güç ve iradesine sahiptir. Dolayısıyla Allah-kul ilişkisini “iradeyi devre dışı bırakacak şekilde” kral-köle ilişkisine dönüştürmek son derece yanlıştır.

⁷⁰ Nitekim Kur’ân-ı Kerim, böyle bir tavrı eleştirmekte, Mekke müşriklerin de tıpkı daha önceki putperestler gibi kendi iradelerini yok sayarak suçu Allah’a attıklarını, Allah’ın dilemesi sonucu O’na şirk koştuklarını, bu yüzden de kendilerinin hiçbir kabahatinin bulunmadığını söyleyerek sorumluluktan kaçmaya çalıştıklarını haber vermektedir. “Müşrikler diyecekler ki: “Allah isteseydi, biz de ortak koşmazdık, babalarımız da. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık.” Onlardan önce yalanlayanlar da öyle demişlerdi de sonunda azabımızı tattmışlardı. De ki: “Yanınızda bize açıklayacağımız bir bilgi/ belge var mı? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece yalan söylüyorsunuz.” el-En’âm, 6/148.

⁷¹ “De ki: “[Allah şöyle buyuruyor:] ‘Ey kendilerine karşı haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin: Allah bütün günahları bağışlar; çünkü yalnız O, çok bağışlayıcıdır, rahmet kaynağıdır!’” ez-Zümer, 39/53. “O, kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.” eş-Şurâ, 42/25. Ayrıca bkz. el-Âl-i İmrân, 3/135, 147; et-Tevbe, 9/102; Hûd, 11/90, 114; el-Furkân, 25/70; el-Ankebût, 29/7; el-Ahzâb, 33/71; el-Fâtır, 35/18; el-Mümin, 40/3; el-Ahkâf, 46/16, 31.

⁷² “Ona âyetlerimiz okunduğu zaman sanki bunları işitmemiş, sanki kulaklarında ağırlık varmış gibi kibirlenerek yüz çevirirler. Sen de ona acıklı bir azabı müjdele!” Lokmân, 31/7. “Çünkü onlara, “Allah’tan başka tanrı yoktur” denildiğinde büyüklük tasarlardı.” es-Saffât, 37/35. “...Çünkü Allah, kendini beğenip küstahça davrananları semez.” el-Hadid, 57/23. “[Sonunda] “Yazıklar olsun bize!” dediler, “Gerçekten biz küstahça davranmıştık!” el-Kalem, 68/31.

⁷³ “...Allah küfürde ve günahta ısrar eden hiç kimseyi sevmeyiz.” el-Bakara, 2/276.

⁷⁴ “...Eğer doğru sözlü biriyisen, haydi getir (de görelim) bizi tehdit edip durduğun azabı!” el-A’râf, 7/70. “Dediler ki: “Ey Nüh! Bizimle tartıştin ve tartışmayı uzattın. Eğer doğru söyleyenlerden isen, haydi kendisiyle bizi tehdit ettiğin azabı getir!” Hûd, 11/32. Ayrıca bkz. el-Enbiyâ 21/38; eş-Suarâ 26/185-187. “Ve bu sebeple sorarlar: “Bu [yeniden dirilme ve yargılanma] vaadi ne zaman gerçekleşecek? Eğer doğruyu söylüyorsanız [Ey Müminler, buna cezap verin!]” en-Neml, 27/71; es-Sebe, 34/29; el-Yâsîn, 36/48; el-Mülk, 67/25. Ayrıca bkz. ed-Duhân, 44/35-36; el-Câsiye, 45/25; el-Ahkâf, 46/22.

cezalandıracağı⁷⁵ beyan etmektedir. Yoksa durup dururken Yüce Allah'ın keyfi bir kararla kâfirleri, müşrikleri, münafıkları, fâsıkları, fâcirleri veya büyük günah işleyenleri affetmesi⁷⁶ ya da dünyadayken kendi koyduğu emir ve yasaklarına uyarak cenneti hak eden sâlih ve müttakî kullarını cehenneme atması mevzu bahis değildir.⁷⁷ Zira Allah Teâlâ, Kur'ân'da başka âyetlerde kendi katından verilmiş bir söz olmasa insanları azgınlıkları sebebiyle helâk edeceğini, yeryüzünde tek bir canlı bırakmayacağını söylemektedir. Lâkin "katından verdiği söz nedeniyle" bunu yapmayacağını ve insanlara mühlet tanıdığını bizzat kendisi ifade etmektedir.⁷⁸ Buradan anlaşılıyor ki, koyduğu kurallara/sünnetullaha öncelikle Yüce Allah'ın kendisi uymaktadır ve bir keyfilik söz konusu değildir. Kâinat oyun ve eğlence olsun diye değil, derunî bir anlam ve amaç üzere yaratılmıştır.⁷⁹ Çünkü insanın yeryüzündeki hayatını anlamlı kılan, ebedî olan öteki dünyanın var olmasıdır. Dolayısıyla Yüce Allah, emirlerine uyarak dünyada iken rahmetini hak etmiş müttakî kulunu âhîret günü keyfi bir kararla cehenneme atarak sözünün hilâfına iş yapacak değildir.⁸⁰ Zira Yüce Allah ilkesiz değil, dosdoğru yol üzeredir.⁸¹ Onun müminlere iki cihanda da yardım edeceği, sıkıntılarından kurtaracağı vaatleri arasındadır.⁸² O; "Bana verdiğiniz sözü tutun (ki) ben de tutayım"⁸³ demektedir. Yüce Allah, verdiği sözden cayan değil tam aksine sorumluluk sahibi bir ilahdır.⁸⁴ Rahmeti ve şefkati kendisine ilke edinen⁸⁵ Yüce Allah, hak edene rahmetiyle muamele edecek, iyilik

⁷⁵ "...İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın." denilir." el-Âl-i İmrân, 3/106. Ayrıca bkz. el-Enâm, 6/30; el-A'râf, 7/39; el-Enfâl, 8/35, 50; Yûnus, 10/52; el-Hac, 22/22; es-Secde, 32/14, 20, 42; el-Fâtır, 35/37; ez-Zümer, 39/24; el-Ahkâf, 46/34. "Azabımızı tadın! Acele gelmesini beklediğiniz şey budur" denir." ez-Zâriyât, 51/14. "Böylece günahlarını itiraf ederler. Rahmetten uzak olsun o cehennemlikler!" el-Mülk, 67/11.

⁷⁶ Konuyla ilgili bir tespit için bkz. Hatice K. Arpağuş, "Tanrı Tasavvurunda Rahmet ve Gazab", *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, (Sakarya: SÜİF Yay., 2005), s. 251.

⁷⁷ Nitekim herkes orada dünyadayken yapıp ettiğinin karşılığını alacaktır. Herkesin simasından tannacağı ve amel defterlerinin ellerine verileceği o gün yapıp ettiklerini gözleriyle göreceklere ve kendilerine günahlarının bile sorulmayacağı Kur'ân'ın bir ifadesidir. Bkz. "Artık o gün insanlara ve cinlere günahları sorulmaz. Herkesin siması, soruya hacet bırakmaz." er-Rahmân, 55/39. "Sicili sağ eline tutuşturulan, haykıracak: "Gelin, hepimiz gelin! Şu sicilimi okuyun! Çünkü ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum." el-Hâkka, 69/19-20. "Sicili sol eline tutuşturulana gelince, "Eyyvah!" diye feryat edecek, "Keşke sicilim bana gösterilmeseydi, hesabımın ne olduğunu da bilmeseydim. Keşke ölüm her şeyi bitirseydi." el-Hâkka, 69/25-27. "Öte yandan, Biz her insanın kaderini (kendini) boynuna dolamışızdır; öyle ki, kıyâmet günü onun önüne, her şeyi açık açık kaydedilmiş bulacağı bir sicil çıkaracağız. [Ve o gün ona:] "(Şimdi) oku sicilini!" [denecek,] "(çünkü) bugün kendi hesabını kendin çıkaracak durumdasın!" el-İsrâ, 17/13-14. Ayrıca bkz. el-İnşikâk, 84/7-15; el-İsrâ, 17/71.

⁷⁸ en-Nahl, 16/61; eş-Şûrâ, 42/21. Ayrıca bkz. el-Kâf, 50/29; Hûd, 11/117; el-Hac, 22/53; el-Furkân, 25/37; ez-Zuhruf, 43/83; el-Meâric, 70/42; et-Tânk, 86/17.

⁷⁹ ed-Duhân, 44/38-39. Ayrıca bkz. el-Enbiyâ, 21/16-17.

⁸⁰ Şu âyetler, "Yüce Allah'ın sözünden asla dönmeyeceği" ilkesine işaret etmektedir: en-Nisâ, 4/122; İbrâhim, 14/47.

⁸¹ "...Muhakkak benim Rabbim, dosdoğru bir yol üzerindedir." Hûd, 11/56.

⁸² el-Mâide, 5/9; Yûnus, 10/103; er-Rûm, 30/47; el-Gâfir, 40/51-52; el-Fetih, 48/29.

⁸³ el-Bakara, 2/40.

⁸⁴ "...O, takvâ ehliidir (sorumluluk sahibidir/erdemli davranmanın kaynağıdır)..." el-Müddessir, 74/56.

⁸⁵ el-Enâm, 6/12, 54. Ayrıca bkz. el-Bakara, 2/64, 105; en-Nisâ, 4/83, 152; el-A'râf, 7/156; el-Kehf, 18/58; en-Nûr, 24/10, 20, 61; el-Ankebût, 29/23.

yapanlara da bunun karşılığını mutlaka verecektir.⁸⁶ Zira O, kendisinin de Kur'ân'da haber verdiği üzere yaptıklarından sorguya çekilmeyecek,⁸⁷ hiçbir kimseye asla haksızlık yapmayacak⁸⁸ ve O'nun verdiği hüküm asla değiştirilemeyecektir.⁸⁹

Diğer taraftan Mehmed Bican'ın da benzer şekilde antropomorfik Tanrı tasavvurunu yansıtan örneklerle "Muhammediye" adlı eserinde yer verdiği görülmektedir. Mesela o; "Allah'ın münaflıklarla dalga geçtiğini, önce bu ikiyüzlülere cenneti gösterdiğini, onların cennete gireceklerini zannederek çok sevindiklerini, ancak Yüce Allah'ın ani bir kararla bunları cehenneme gönderdiğini"⁹⁰ ifade eden rivâyeti naklederken Yüce Allah'ı doğru tanıtmamıştır. Bican, bu rivâyeti aktararak Yüce Allah'ın âdil ve hakîm sıfatlarının hak ettiği şekilde anlaşılmasına ve ilâhî fiillerin doğru değerlendirilmesine engel olmuştur.

Yine Mehmed Bican, "Gelen haberlere göre" diyerek naklettiği bir rivâyette, "Allah'ın cehenneme: 'Doldun mu?' diye soracağını, cehennemin: 'Daha yok mu?' demesi üzerine Allah'ın cehenneme heybetli bir şekilde bakacağını, bu bakıştan çok korkan cehennemin: 'Tamam, tamam doldum!' diyeceğini ve bundan sonra cehennemin kapılarının tamamen kapatılacağını"⁹¹ söylemiştir. Görüldüğü üzere burada da Müslümanlara ümit verme adına âyetteki sağlam hakikate değil, kaynağı meçhul bir rivâyete itibar edilmiş ve Yüce Allah yanlış tanıtılmıştır. Zira Kur'ân, cehennemin dolmadığını ve "Daha yok mu?"⁹² diyeceğini haber verirken, rivâyet ise; "Tamam doldum!" dediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla böyle bir durum, bazı Müslümanların "Allah'ın rahmeti" ve "Allah'ın affı" gibi çok önemli konuları yanlış değerlendirmelerine neden olmaktadır.⁹³ Çünkü söz konusu rivâyetlerde yansıtılan bozuk algı ve tasavvurların sahte cazibesine kapılan bazı Müslümanlar, yanlış beklentilerle ve kuruntu kabilinden düşüncelerle kendilerini avutabilmektedirler. Oysa bilindiği üzere Yüce Allah, şeytanın; "nasıl olsa Allah affeder" veya "nasıl olsa Allah'ın rahmeti boldur" gibi vesveselerle insanları aldatmaması ve onları günah işlemeye

⁸⁶ "Şüphesiz Allah, kendisine karşı gelmekten sakınanlar ve iyilik yapanlarla beraberdir." en-Nahl, 16/128. Allah'ın müttakilerle beraber olduğuyla alakalı diğer bazı âyetler için bkz. el-Bakara, 2/153, 194; et-Tevbe, 9/123; Yûsuf, 12/56; el-Ankebût, 29/69; el-Fâtır, 35/30; eş-Şûrâ, 42/23; el-Ahkâf, 46/19; el-Hadid, 57/11; el-İnsân, 76/22.

⁸⁷ el-Enbiyâ, 21/23.

⁸⁸ Allah'ın hiçbir kimseye haksızlık yapmadığı ve herkesin yaptıklarının karşılığını göreceğiyle ilgili âyetler için bkz. el-Bakara, 2/57; el-Âl-i İmrân, 3/25, 117, 161; en-Nisâ, 4/40; el-A'râf, 7/160; Hûd, 11/101; en-Nahl, 16/33, 111; Yûnus, 10/44; er-Rûm, 30/9; el-Yâsin, 36/54; el-Gâfir, 40/17; el-Fussilet, 41/46; el-Câsiye, 45/22; et-Talâk, 65/1.

⁸⁹ "Benim verdiğim hüküm asla değişmez ve ben kullarıma da asla haksızlık etmem." el-Kâf, 50/29.

⁹⁰ Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 576.

⁹¹ Mehmed Bican *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 645.

⁹² el-Kâf, 50/30.

⁹³ Benzer rivayetlerle ilgili değerlendirmeler için bkz. Seyhan, *Hadislerde Kıyamet Alametleri*, s. 444-446.

sevk etmemesi için gereken uyarıları çok önceden yapmakta⁹⁴ ve müminlerin “Allah’ın affını, rahmetini ve mağfiretini” doğru değerlendirebilmelerine imkân sağlamaktadır. Ancak kaynağı meçhul böyle rivâyetler ise Yüce Allah’ı yanlış tanıtmakta ve insanların sahte inanç ve düşüncelere sürüklenmelerine neden olmaktadır. Çünkü burada Kur’ânî bir kavram olan “Allah’ın rahmeti” ilkesi bağlamından kopartılarak keyfi bir şekilde yorumlanmakta, zayıf ve uydurma hadisler sarih naslara tercih edilmekte ve Kur’ân’a bütüncül bakış terkedilerek rahmet-gazab dengesi “rahmet lehine” bozulmaktadır.

Yine Mehmed Bican, “Hz. Peygamber buyurdu ki” diyerek naklettiği uzunca bir rivâyette, “Ahiret günü, ömrü boyunca hiçbir hayır işlememiş kimselerden bir veya iki avuç kimseyi Allah’ın kudret elini daldırarak cehennemden çıkartacağını, bunları hayat suyunda yıkayacağını ve alınlarına ‘Rahman’ın azadlı köleleri’ yazısının yazılacağını, bu kimseler cennete girince de bu yazının alınlarından silineceğini...”⁹⁵ anlatmıştır. Görüldüğü üzere Mehmed Bican, dünyadayken hiçbir hayır işlemeyerek cehennemi hak etmiş günahkâr Müslümanların bile Yüce Allah’tan ümit kesmemelerini isterken farkında olmayarak yanlış bir Tanrı tasavvuru ortaya koymuş, “sürekli karar değiştiren ve koyduğu kuralları hiçe sayan” ilkesiz ve kuralsız bir Tanrı algısını insanların zihinlerine yerleştirmiş, böylece vurdumduymaz ve nemelazımcı bir Müslüman tipinin ortaya çıkmasına yahut devamına sebep olmuştur.

Aynı şekilde Ahmed Bican da naklettiği bir rivâyette, “Cehennemden çıkartıldıktan sonra cennete girecek günahkâr müminlerin alınlarına (هَوَاءِ الْجَهَنَّمِيِّينَ عِتْقَاءَ الرَّحْمَنِ), “İşte Rahmanın azat ettiği cehennemlikler!” yazısının yazılacağını, bu kimselerin çok hüznülenip cennet ehlinde utanacaklarını ve ağlayacaklarını, bunun üzerine Allah’ın Cebrâil’e bu yazının silinmesi emrini vereceğini anlatırken de”⁹⁶ Yüce Allah’ı yanlış tanıtmıştır. Zira Kur’ân’ın ve Resûlullah’ın bize tanıttığı Yüce Allah’ın böyle bir yazıyı daha en baştan yazdırması söz konusu değildir. Çünkü Yüce Allah’ın böyle bir uygulamada bulunmasının geçerli ve mantıklı izahını yapmak güç görünmektedir. Kullanının dünyadayken ayıplarını örten,⁹⁷ tövbelerini kabul eden,⁹⁸

⁹⁴ “Dünya hayatı sizi aldatmasın. O aldatıcı (şeytan ve şeytanlaşmış insanların düşünceleri de), sizi Allah hakkında (O’nun affının, yumuşak davranmasının, mühlet vermesinin ve rahmetinin bol olduğu iddialarını öne sürerek) aldatmasın.” Lokmân, 31/33.

⁹⁵ Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 637-638.

⁹⁶ Ahmed Bican, *Envârü'l-Âşikîn*, s. 439-440. Benzer rivâyetlerin tahrir ve değerlendirmesiyle ilgili bkz. Seyhan, *Hadislerde Kıyamet Alametleri*, s. 451-452, 359 no’lu dipnot.

⁹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), 46/Mezâlim, 3 (c. III, s. 98); Müslim, Ebu’l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, tahk. Muhammed Fuad Abdulbâki, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), 45/Birr, 15, 20 (c. III, s. 1996, 2002), 48/Zikr, 11 (c. III, s. 2074); Süleyman b. Es’as, Ebû Dâvud, *Sünenü Ebî Dâvud*, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), 40/Edeb, 38, 60 (c. V, s. 201, 235); Muhammed b. İsmâ, Tirmizî, *Câmiu’s-Sahîh*, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), 15/Hudûd, 3 (c. IV, s. 34-35); 25/Birr, 19 (c. IV, s. 326); 42/Kur’ân, 10 (c. V, s. 289); Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, tahk. Muhammed Fuad Abdulbâki, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), Mukaddime, 17 (c. I, s. 82); 20/Hudûd, 5 (c. II, s. 850); Ahmed b. Muhammed, İbn Hanbel, *Müsned*, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), c. II, s. 91, 252, 296, 389, 404,

rahmet ve mağfiret sahibi⁹⁹ Yüce Allah'ın cennete sonradan girecek müminlere ikinci sınıf insan muamelesini reva görmesi söz konusu değildir. Kaldı ki cennette gam, keder ve üzüntü olmayacaktır.¹⁰⁰ Oysa alınlarında bu türden yazı veya işaretler olan kimselerin üzülecekleri ve kendilerini bu hâlde görece kimselerden utanacakları tabiidir. Dolayısıyla, üzerinde biraz tefekkür edildiğinde söz konusu rivâyetin “mevzû” olduğu zaten anlaşılmaktadır. Çünkü böyle bir yazının alınlara yazılmasını ancak kıskanç ve bencil kimseler isteyebilir. Cennette ise kıskançlık, kin ve haset gibi kötü duygulara yer olmadığı bilinmektedir.¹⁰¹ Özetle, tamamen insanî duygularla ve bazı kıssacılar tarafından üretildiği anlaşılan böyle bir rivâyeti Yüce Allah'a izafe etmeye kalkışmanın ve yanlış bir Tanrı ve ahiret tasavvuru ortaya koymanın doğru olmadığı söylenebilir.

Ahmed Bican'ın naklettiği bir diğer rivâyette ise, “Allah'ın Hz. Peygamber'e: ‘Ya Muhammed! Benim dahi senin katında bir hâcetim vardır’ diyeceği, Hz. Peygamber'in: ‘Ya Rabbi! Rabbin kuluna ne ihtiyacı olur ki?’ diye soracağı, Allah'ın; ‘Benden ne kadar dilerisen dile sana vereceğim; zira Ben kerim padişahım. İstedığın kadar vereyim ki Benden razı olasın. İzzetimin hakkı için, eğer tüm yaratılmışları Benden istersen sana vereyim”¹⁰² diyeceği haber verilmektedir. Burada her ne kadar Yüce Allah'ın kerim ve cömert olduğu, Hz. Peygamber'in de çok büyük bir resul olduğu gibi bir mesaj verilmek istense de, Yüce Allah'ın Peygamber'yle bu tarzda ve bu içerikte bir diyaloga girmesi, Kur'an'da anlatılan peygamber tasavvuruyla bağdaşmamaktadır. Zira peygamberler kendilerine verilen vazifeyi yapmakta olup,¹⁰³ onlara vaat edilen yüce makamlar/dereceler bellidir.¹⁰⁴ Elbette Yüce Allah, onlara fazlasını da vermeye

500, 514, 522; c. IV, s. 62, 104; c. V, s. 375. Kanaatimizce “Kütüb-i Tis'a”daki tüm rivâyetleri tartışmasız doğru kabul etmek ve bunlar üzerine hüküm bina etmek uygun değildir. Çünkü unutmaya ve hata ile malul bir beşeri ve onun yazdığı eseri kutsayarak o şahısta veya kitabında hiçbir yanlış, kusur, hata ve eksiklik bulunmadığını iddia etmek “sağlıklı bir bakış açısının ürünü” olarak görülemez. Zira insan ürünü olan her eserde yanlış ve hata ihtimali mevcuttur. Dolayısıyla bir esere veya müellifine bakarak toptan bir zihniyetle tüm nakledilenleri alıp kabul veya red etmek yanlıştır. Bunun yerine seçici bir yöntemle hareket etmek, doğru olanları alıp kullanmak yanlış olanlara da işaret etmek ve üzerinde araştırmalar yapılması gerektiğini söylemek daha tutarlı, objektif ve ilmi bir davranıştır.

⁹⁸ et-Tevbe, 9/104, 118; el-Gâfir, 40/3; eş-Şûrâ, 42/25.

⁹⁹ et-Tâhâ, 20/82; el-Ahzâb, 33/5, 24, 50, 59, 73; ez-Zümer, 39/5; Nûh, 71/10.

¹⁰⁰ el-Bakara, 2/62, 112, 227, 262; el-Âl-i İmrân, 3/170; el-Mâide, 5/69; el-Enâm, 6/48; el-A'râf, 7/35, 49; el-Ahkâf, 46/13.

¹⁰¹ el-A'râf, 7/43; el-Hicr, 15/47.

¹⁰² Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, s. 394. Ayrıca bkz. Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 508-509.

¹⁰³ el-Âl-i İmrân, 3/183,184; en-Nisâ, 4/165; el-Mâide, 5/15, 32, 67, 92, 99; el-A'râf, 7/62, 67, 79, 93; Hüd, 11/57; er-Ra'd, 13/50; en-Nahl, 16/35,82; en-Nûr, 24/54; el-Ahkâf, 46/23,35; et-Talâk, 65/11; el-Mücâdele, 58/21.

¹⁰⁴ “Bu elçilerin bazılarında diğerlerinden daha fazla meziyetler bahsettik: İçlerinden kimi ile Allah [bizzat] konuşmuş, kimini de daha üst derecelere yükseltmiştir.” el-Bakara, 2/253; “Kitap'ta İdris'i de an. Şüphesiz o, doğru sözlü bir kimse, bir nebî idi ve Biz onu da yüce bir makama yükseltmiştik. İşte bunlar, Allah'ın nimetine mazhar olmuş olan bu zatlar, Âdem neslinden, Nuh ile beraber gemide taşındıklarımızın eolatlarından, İbrâhim ve İsrail'in nesillerinden ve hidâyete erdirip seçtiğimiz kimselerdendir.” Meryem, 19/56-58; “Şerefini ve itibarını yükseltmedik mi?” el-İnşirâh, 94/4.

kâdirdir.¹⁰⁵ Ancak O'nun hiç kimseye kendisini bu şekilde ispatlamaya veya affettirmeye çalışması söz konusu değildir. Zira böyle bir algı, O'nun bir eksikliği olduğu düşüncesini akla getirebilir ki O, tüm bunlardan zaten münezzehtir.¹⁰⁶ Ayrıca Hz. Muhammed'in O'ndan hoşnut/memnun olduğu, O'na gönülden inanıp teslim olduğu, geceleri ayakları şişinceye kadar dua ve ibadet etmesinden bellidir.¹⁰⁷ Onun gayesi, ne cennet arzusu ne de cehennem korkusudur. Onun amacı; sadece risâlet görevini tam ve eksiksiz yaparak Yüce Allah'ın sevgisini ve rızasını kazanmaktır. Şâhit olunduğu üzere o, bu vazifesini hakkıyla yapmıştır.¹⁰⁸ Kısaca, Yüce Allah'ı kişileştirerek, dolayısıyla da sınırlandırarak haceti olan bir Tanrı şeklinde takdim etmek İslâm'ın ortaya koyduğu tevhid ve tenzih ilkeleriyle açıkça çelişmektedir.¹⁰⁹

Diğer taraftan Mehmed Bican; *"Rasûlullah Efendimizden bir başka hadis-i şerif daha gelmiş, bize güzel bir haber ulaşmıştır"* diyerek naklettiği uzunca rivâyette, *"Allah'ın bazı günahkâr kulların hatalarını yüzlerine söylemeye utanacağını ve onları affedeceğini, bazı kulların dünyadayken işledikleri suçlarını unutacaklarını, günahları yazan meleklerin de bunların suçlarını yazmayı unutacaklarını, bazı kulların suçlarını meleklerin yazacağı an ilâhî bir emrin geleceğini ve meleklerin onu yazamayacaklarını haber vermiştir. Bazı kulların amel defterlerinin günahlarla dolu olacağını, ancak bir emirle bu amel defterinin dışına o kulun hayrının yazılacağını, defterin içini ise sadece Allah'ın bileceğini, başkalarının onu hayırlı bir kul zannedeceğini, zira Allah'ın kerem sahibi olduğunu, ayıpları örttüğünü ve kullarının günahlarını bağışlayacağını"*¹¹⁰ söylemiştir. Nakledilen söz konusu rivâyette Yüce Allah'ın kendi koyduğu kurallara aykırı kararlar aldığı, günahkârların tövbeye

¹⁰⁵ Hz. Peygamber'in "Makâm-ı Mahmûd" a ulaştırılacağıyla ilgili âyet için bkz. el-İsrâ, 17/79. Ancak biz bu âyette yer alan "Makâm-ı Mahmûd" ifadesinin yanlış anlaşıldığı ve aktarıldığı kanaatindeyiz. Çünkü İsrâ suresi 76. ve 77. âyetler, her peygamberin kavmi tarafından bulunduğu topraklardan çıkarılmaya zorlandığını, onların da başka beldelere hicret ederek görevlerine yeni vatanlarında devam ettiklerini, bunun da bir "Sünnetullah" olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla gerek bu âyetler ve gerekse Nahl suresi 16/41. âyet dikkate alınarak konu değerlendirildiğinde "Makâm-ı Mahmûd"un "ahirette övgüye layık bir konum veya şefaet makamı" değil, tam tersine bu dünyada Hz. Peygamber'in hicret ettiği "Yesrib şehri/Medine-i Münevvere" olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Sülün, "Makâm-ı Mahmûd Ayetine Farklı Bir Yaklaşım", *AÜİFD*, 50/2 (2009): 13-38.

¹⁰⁶ Yüce Allah'ın her türlü eksiklikten uzak olduğuyla alakalı âyetler için bkz. et-Tevbe, 9/31; Yûnus, 10/18, 68; el-İsrâ, 17/43; el-Enbiyâ, 21/22, 26; el-Kasas, 28/68; Lokman, 31/12; el-Fâtır, 35/15; el-Yâsîn, 36/36, 83; es-Saffât, 37/159, 180, 181, 182; ez-Zümer, 39/4, 7, 67; ez-Zuhruf, 43/13, 14, 82.

¹⁰⁷ Buhârî, 19/Teheccüd, 6 (c. II, s. 44), 65/Tefsir, 48-2 (c. VI, s. 44); Müslim, 50/Münâfikûn, 18 (c. III, s. 217-2172); Tirmizî, 2/Salât, 187 (c. II, s. 268-269); Ebû Abdîrahman Ahmed b. Şu'ayb, Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), 20/Kıyâmu'l-leyl, 17 (c. III, s. 217-218); İbn Mâce, 5/İkâme, 200 (c. I, s. 456); İbn Hanbel, c. IV, s. 251, 255; c. VI, s. 115.

¹⁰⁸ Hz. Peygamber görevini hakkıyla tamamlamıştır. Nitekim Yüce Allah tarafından dinin kemale erdirildiği, nimetin (Kur'an'ın) tamamlandığı ve din olarak da İslâm'ın seçtiği şu âyette haber verilmektedir: el-Mâide, 5/3. Kur'an'ın tamamlandığının ve hiçbir şeyin eksik bırakılmadığının bir başka delili ise şu âyettir: *"Rabbînin sözü (Kur'an) doğruluk ve adalet bakımından tamdır. Onun kelimelerini değiştirebilecek yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."* el-Enâm, 6/115.

¹⁰⁹ İslam düşünce geleneğindeki Tanrı tasavvurlarıyla ilgili bir çalışma için bkz. Mehmet Ekvran, "İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru-Tevhid, Tenzih ve Teşbih Kavramları Ekseninde Bir Analiz-", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2/1 (2007): 45-62.

¹¹⁰ Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 607.

davet edilmediği,¹¹¹ yapılacak iyiliklerin kötülükleri sileceği gerçeğine hiç vurgu yapılmadığı,¹¹² Hz. Peygamber'in; "Kötülüğün peşinden hemen onu yok edecek bir iyilik yap!"¹¹³ tavsiyesinin göz ardı edildiği, bunun yerine Allah'ın ayıpları örteceği anlayışının zihinlere hem de yanlış bir şekilde yerleştirildiği, böylece bazı kimselerin aşırı bir ümide kapılmalarına neden olduğu ve bunun da bizzat Hz. Peygamber'in ağzından ifade edildiği anlaşılmaktadır. Elbette Yüce Allah, günahına tövbe etmiş,¹¹⁴ daha sonra da dürüst ve erdemli davranışlar ortaya koymuş müminlerin¹¹⁵ ayıplarını örtecektir.¹¹⁶ Ancak ayıpların örtülmesinin bu rivâyette anlatıldığı şekliyle olmayacağı da açıktır. Ayrıca meleklerin kendilerine verilen görevleri eksiksiz yaptıkları bilinmekte olup,¹¹⁷ günahkârların günahlarını yazmayı unutmaları asla söz konusu değildir.

Kısaca ifade etmek gerekirse Bican kardeşler, kitaplara girmeyi başaran her türlü haber, rivâyet ve kıssaya aşırı derecede güvenmiş, âyetlere ve mütevâtir Sünnet'e dayanarak bunları değerlendirmek yerine, mezkûr haberlerde yansıtılan yanlış tasavvurları okuyucularının dikkatine "sanki Hz. Peygamber'in sözüymüş gibi" sunmuşlardır. Onlar, tenkitçi bir zihniyete sahip olmadıkları ve meseleleri çok yönlü incelemedikleri için olsa gerek bu tür yanlış tasavvurların ortadan kaldırılmasına herhangi bir katkı sağlayamamış, üstelik bunların devamına neden olmuşlardır.

Diğer taraftan Mehmed Bican, sırat köprüsünün üzerinden insanların nasıl geçeceklerini anlatan uzunca bir rivâyeti naklederken de hem Yüce Allah'ı hem de Hz. Peygamber'i yanlış tanıtabilmiştir. O; "Kerim Allah, bazı kullarının suçlarını başışlar; onlar da sırat köprüsünün üstünden selamete geçip cennetteki yerlerini alırlar. Ancak bazılarının suçlarını da Yüce Yaratan hikmeti ve adâleti icabı affetmez; onlara azabı tattırmayınca cennete yer vermez. Böylece suçları başışlanmayan bu kimseleri melekler kanatlarıyla örtüp kapatırlar ki, Resûlullah Efendimiz bunları görmesin; zira Resûlullah Efendimiz bu kulları görürse hemen onlara şefaet eder ve onları cehennemden kurtarır..."¹¹⁸

¹¹¹ "Şüphesiz yok ki ben, tövbe edip inanan ve salih ameller işleyen, sonra da doğru yol üzere devam eden kimse için son derece affediciyim." et-Tâhâ, 20/82.

¹¹² "...Çünkü iyilikler kötülükleri (günahları) giderir. Bu, öğüt almak isteyenlere bir hatırlatmadır." Hûd, 11/114.

¹¹³ Tirmizî, 25/Birr, 55 (c. IV, s. 355-356).

¹¹⁴ "Ancak şu var ki dönüş yapıp iman edenler güzel ve makbul işler işleyenler bundan müstesnadır. Allah onların kötülüklerini iyiliklere, günahlarını sevaplara çevirir. Çünkü Allah gafurdur, rahîmdir (çok affedicidir, merhamet ve ihsan boldur)." el-Furkân, 25/70.

¹¹⁵ Tövbe ettikten sonra salih ameller yapılması gerektiğiyle ilgili bazı âyetler için bkz. el-Bakara, 2/160; Âl-i İmrân, 3/89; en-Nisâ, 4/146; el-Mâide, 5/39; el-Enâm, 6/54; el-Furkân, 25/71.

¹¹⁶ Tövbe edip salih amel işleyenlerin kötülüklerinin silineceğiyle alakalı bazı âyetler için bkz. el-Ankebût, 29/7; ez-Zümer, 39/35; et-Tahrim, 66/8.

¹¹⁷ Meleklerin Yüce Allah tarafından kendilerine verilen vazifeleri tam, eksiksiz ve kusursuz yaptıklarıyla alakalı bazı âyetler için bkz. el-Enâm, 6/61; en-Nahl, 16/49-50; ez-Zuhruf, 43/80.

¹¹⁸ Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 604.

demmiştir. Görüldüğü üzere bu rivâyette de “Yüce Allah’ın bağışlamadığı bazı kimseleri ‘gizlice’ cehenneme götürmeleri talimatını meleklere verdiği, zira Resûlullah’ın görmesi halinde derhal bunlara şefaata ederek onları cehennemden kurtaracağı” gibi yanlış bir algının zihinlere yerleştirilmesine neden olunmaktadır. Kanaatimizce Hz. Peygamber’i aşırı derecede yüceltme adına din gününün yegâne mâliki olan Yüce Allah’ın¹¹⁹ bu şekilde tanıtılması asla doğru değildir.

Benzer şekilde Mehmed Bican’ın naklettiği uzunca bir rivâyette, “Hz. Peygamber’in cehenneme kendisinin haberi olmadan atılan ‘zayıf ümmet’lerinin yardımına koşacağı ve onları derhal cehennemden kurtaracağı”¹²⁰ anlatılmış ve böylesi tasavvurlarla Müslümanların algı dünyaların bozulmasına sebebiyet verilmiştir.

Yine Mehmed Bican, “Bir başka rivâyette anlatıldı” diyerek aktardığı uzunca rivâyette, “Cebrâil’in cennette Hz. Peygamber’in yanına gelerek ona: ‘Ey Muhammed bu adalete uygun düşer mi? Sen burada nimetler içinde yaşayasın, ama ‘zayıf ümmet’lerin cehennemde yanalar!’ diyeceği, bunun üzerine Hz. Muhammed’in derhal secdeye kapanacağı, Yüce Allah’ın ona: ‘Ya Muhammed başını secdeden kaldır, şefaati ol; kabul ederim. Şunu bil ki senin hiçbir sözün boşa gitmeyecektir’ diyeceği, onun da “zayıf ümmetlerini” kurtarmayı isteyeceği; böylece Hz. Muhammed’in zerre miktarı imanı olanları gidip ellerinden tutup bir cehennemden çıkartacağı”¹²¹ anlatılmaktadır. Görüldüğü üzere bu rivâyette de Müslümanlara ümit ve moral verme adına Yüce Allah ve O’nun son Peygamber’i Hz. Muhammed çok yanlış tanıtılmakta, üstelik doğru olmayan bir şefaata anlayışının zihinlere nakşedilmesine de sebep olunmaktadır.

Öte yandan Ahmed Bican’ın “Nakildir” diyerek İbn Abbas’tan aktardığı bir başka rivâyette ise, “Hz. Muhammed’in kıyamet günü diğer peygamberler ‘altın’dan minberler üzerinde otururken kendisinin oturmayıp Sırat köprüsünün başında bekleyeceği, kendisi eğer cennete girerse ümmetinin geride kalması ve cehenneme atılmasından endişe duyacağı, bunun üzerine Yüce Allah’ın ona: ‘Ümmetine ne muamele edeyim?’ diye soracağı, Hz. Peygamber’in de: ‘Ya Rabbî! Hesaplarını kolay eyle!’ diyeceği, böylece Allah’ın onlardan kimini kendi rahmetiyle, kimini de Hz. Muhammed’in şefaatiyle cennete koyacağı”¹²² anlatılmaktadır. Bu rivâyette de Hz. Muhammed’in diğer peygamberlerin aksine fedakâr bir şekilde ümmetini beklediği,¹²³ çünkü “ondan habersiz ümmetinin bir kısmının cehenneme atılabileceği kaygısını taşıdığı” mesajı verilmektedir. Açıkça görüldüğü üzere bu mesaj verilirken böyle bir uygulamayı Yüce Allah’ın yapabileceği zannının oluşturulması kesinlikle doğru değildir. Bir peygamberin Yüce Allah’ın adaletinden şüphe duyduğu izleniminin doğmasına yol açabilecek böyle bir

¹¹⁹ el-Fâtiha, 1/4. Ayrıca bkz. et-Tin, 95/8.

¹²⁰ Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 631-634.

¹²¹ Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 635-636.

¹²² Ahmed Bican, *Envâru’l-Âşikîn*, s. 395.

¹²³ Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 376.

rivâyet hiç düşünülmezsizin nakledilebilmekte, böylece Yüce Allah ve O'nun Peygamber'i yanlış tanıtılmaktadır. Ayrıca halkın yanlış bir şefaata anlayışına sürüklenmesine de neden olunmaktadır.¹²⁴ Böyle bir Tanrı ve şefaata anlayışı ise, bazı Müslümanları sorumlulukları konusunda gevşekliğe ve aldırmazlığa sevk edebilmektedir.¹²⁵ Oysa bu dünyada suç işleyenlerin affedilmesi yönündeki bazı taleplere –hiç kuşkusuz ahlâkî olmadığı için- karşı çıkan Hz. Peygamber'in ahiret günü büyük günah sahiplerinin affedilmesini sağlamak için çaba harcaması ve sırat köprüsünün başında oturup onları beklemesi asla mümkün değildir.¹²⁶ Çünkü o takdirde “zerre miktarı iyilik ya da kötülük yapanların bunun karşılığını alacağı”¹²⁷ veya “hardal tanesi kadar bile olsa iyi ya da kötü her şeyin mutlaka tartıya konulacağı”¹²⁸ ilkesi anlamını yitirebilecektir ki bu da söz konusu olmasa gerekir. Ayrıca Hz. Peygamber'in; “Ey Muhammed'in kızı Fatıma! Malımdan dilediğin şeyi iste vereyim. Fakat ben seni Allah'ın azabından koruyamam!”¹²⁹ sözüyle, “Hiçbir insanın başka birine zerre miktarı fayda sağlayamayacağı hesap gününde hüküm ve yetki yalnız Allah'a aittir”¹³⁰ âyeti ortadayken, hâlâ büyük günah sahiplerine “tövbe etmeden ölseler dahi”, Hz. Peygamber'in şefaata edeceğini söylemek ne kadar doğru olabilir?

Aynı şekilde Hz. Peygamber'in hırsızlık yapan bir kadının bağışlanması için aracılık yapmaya yeltenenlere; “Allah'ın hükümlerinden birini uygulamam için aracılık mı ediyorsunuz?...”¹³¹ şeklindeki tepkisi Hz. Muhammed'in Yüce Allah ile “günahkâr kul” arasına girerek şefaata ve kayırcı olmayacağını apaçık bir delili değil midir? Fiilî görev yeri olan dünyada kendisine verilmeyen böyle bir yetki, nasıl olur da hükmün sadece Yüce Allah'a ait olduğu o günde ona verilebilir?¹³² Dolayısıyla Hz. Peygamber'in kendisinden böyle bir şefaata umabileceklerin aşırı beklentilere kapılmasına müsaade etmediğinin bilinmesi gerekmektedir. Çünkü o; “Ve en yakınları[ndan başlayarak erişebildiğin herkesi] uyar”¹³³ âyeti geldikten sonra

¹²⁴ Ahmed Bican *Envâru'l-Âşikîn*, s. 212. Ahmed Bican'ın eserinde yansıttığı diğer yanlış şefaata anlayışları için bkz. s. 231, 257, 260-261, 271, 275, 321, 330, 394, 401, 411, 425. Mehmed Bican'ın eserinde yansıttığı bazı problemlili şefaata anlayışları için bkz. Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 44, 373, 415-416, 491, 504, 508, 528, 552, 554, 560, 569-570, 601, 607, 631-634, 705-706, v. dgr.

¹²⁵ “Envâru'l-Âşikîn”de yansıtılan bazı yanlış dinî anlayışlarla ilgili yapılmış bir çalışma için bkz. Ahmet Emin Seyhan, “Envâru'l-Âşikîn”de Bulunan Bazı Hadislerin Müslümanların Dinî Anlayışlarına Etkileri Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2013): 159-196.

¹²⁶ Kırbaçoğlu, bu tür bir şefaata anlayışını yansıtan rivâyetlerin Kur'an'a ters düştüğü kanaatinde. Bkz. Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis*, s. 358-360.

¹²⁷ ez-Zilzâl, 99/7-8.

¹²⁸ “Ve kıyâmet günü öyle doğru, öyle hassas teraziler kurarız ki, kimse en küçük bir haksızlığa uğratılmaz, bir hardal tanesi kadar bile olsa, her şeyi tartıya sokarız. Hesap görücü olarak, kimse bizden ileriye geçemez.” el-Enbiyâ, 21/47.

¹²⁹ Buhârî, 55/Vasayâ, 11 (c. III, s. 190-191); Müslim, 1/İman, 89 (c. I, s. 192).

¹³⁰ el-İnfîtâr, 82/19.

¹³¹ Buhârî, 62/Ashâbu'n-Nebî 18 (c. IV, s. 213-214).

¹³² Hasan Elik, “Kur'an'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefaata Bakış”, *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi*, 16 (2005): 44.

¹³³ eş-Şuarâ, 26/214.

yakın çevresine; “Ey Kureyş Topluluğu! Ey Benî Abdilmuttalip! Ey Abbâs b. Abdilmuttalip! Ey Sâfiyye! Ey Fatıma!” diyerek, “Kendilerine Allah katında herhangi bir yardımının olmayacağını, herkesin dünyadayken kendisini kurtaracak sâlih ameller yapması gerektiğini”¹³⁴ söylemiştir.

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber, başta ailesi ve yakın akrabaları olmak üzere tüm müminlere bireysel görev ve sorumluluklarını hatırlatmış, “kendi hesaplarını kendilerinin vereceği ilkesini”¹³⁵ onların zihinlerine yerleştirmiştir. Bu itibarla, gerek zayıf ve mevzû hadisleri gerekse de efsane, mitoloji ve kıssaları anlatarak insanları yanıltmak ve Hz. Peygamber’i olduğundan farklı göstermek/ tanıtmak doğru değildir. Çünkü peygamberlerin de Allah’ın buyruklarına muhatap olma açısından diğer insanlardan farkları yoktur. Onlar da herkes gibi Yüce Allah’ın emirlerine harfiyen uymak zorundadır. Zira Kur’ân; “Elbette kendilerine peygamber gönderilenleri de, gönderilen peygamberleri de sorguya çekeceğiz”¹³⁶ derken onların da sorumluluk sahibi olduklarını ve toplumları hakkında şahitlik edeceklerini¹³⁷ haber vermektedir. Dolayısıyla tüm bu âyet ve sahih hadisler ortadayken yanlış temeller üzerine bina edilen “şefaata anlayışına” sahip çıkmak ve bunu savunmak doğru değildir.

Öte yandan gerek peygamberlerin, gerekse velilerin kayıtsız şartsız ya da kendiliklerinden şefaata ve aracılık yapabilecekleri yolundaki yaygın inanç zaten âyetlerle reddedilmektedir.¹³⁸ Çünkü şefaate hak kazanabilmek için “Yüce Allah’ın iznine ihtiyaç bulunmakta,¹³⁹ O’nun varlığına ve birliğine tereddütsüz bir imana sahip olunması gerekmekte, dünyadayken tövbeleri ve olumlu çabalarıyla Allah’ın bağışlamasını ve rızasını elde etme şartı” bulunmaktadır.¹⁴⁰ Dolayısıyla büyük günah sahipleri Yüce Allah’ın varlığına ve birliğine kesin olarak inanmış olmaları kaydı şartıyla, peygamberlere ve diğer sâlih kullara verilecek şefaata hakkı (Allah’ın takdiri sonucu bağışlanmayı hak eden tövbekâr kula “ödülünü takdim etme şerefi”)

¹³⁴ Müslim, 1/İman, 89 (c. I, s. 192-193); Tirmizî, 34/Zühd, 7 (c. IV, s. 554).

¹³⁵ “Kim iyi ve doğru bir iş yaparsa kendi lehinedir. Kim de kötü ve zararlı bir iş yaparsa kendi aleyhinedir. Rabbin, kullara (zerre kadar) zulmedici değildir.” el-Fussilet, 41/46. “Kim inkâr ederse, inkârı kendi aleyhinedir. İyi bir iş yapanlara gelince, onlar da (cennette) kendileri için yer hazırlamaktadırlar.” er-Rûm, 30/44.

¹³⁶ el-A’râf, 7/6.

¹³⁷ Peygamberlerin şahitlik yapacaklarıyla ilgili âyetler için bkz. el-Bakara, 2/143; en-Nahl, 16/84, 89; el-Ahzâb, 33/45; el-Fetih, 48/8; el-Müzzemmil, 73/15.

¹³⁸ “Kim şefaata edebilir O’nun katında, O’nun izni olmadan?” el-Bakara, 2/255; “O’nun izni olmadıkça, araya girip kayıracak kimse yoktur.” Yûnus, 10/3; “De ki: Şefaata (hakkını verme yetkisi) yalnız Allah’a aittir.” ez-Zümer, 39/44. Ayrıca bkz. es-Sebe, 34/23; en-Necm, 53/26.

¹³⁹ et-Tâha, 20/109; ez-Zuhruf, 43/86.

¹⁴⁰ Muhammed Esed, *Kur’ân Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul, İşâret Yay., 2000, s. 391, Yûnus, 10/3, 7 no’lu dipnot. Şefaati, Allah’ın mutlak adalete dayanan yargılamasında -hâşa- Allah’ın kanaatini değiştirmeye yönelik bir girişim olarak değerlendirmek doğru değildir. Ayrıca Kur’ân’da şefaatten söz edilmesi, şefaatchileri (peygamber, nebî, siddîk, şehit, sâlih kul) onurlandırmaya yönelik bir husus olarak görülebilir. Ayrıntılar için bkz. Ömer Özsoy - İlhamî, Güler, *Konularına Göre Kur’ân (Sistematik Kur’ân Fihristi)*, Ankara, Fecr Yay., 2005, s. 290.

sayesinde Yüce Allah'ın bağışlamasıyla karşılaşabileceklerdir.¹⁴¹ Özetle, peygambere verilecek şefaathakki peygamber için bir "onurlandırma" olduğu kadar, onun ümmetinden affı hak eden tövbekar kul için veyahut cennetteki derecesi yükseltilecek müttakî bir mümin için de "şeref" olarak görülebilir. Bu itibarla, böyle bir şefaati hak edebilmek için daha dünyadayken günahlara tövbe edilmesi, sonrasında da o günahları affettirmek için dürüst ve erdemli davranışlar ortaya konulması gerekmektedir.¹⁴²

Diğer taraftan yanlış bir şefaathakki anlayışının sadece dinî açıdan değil, aynı zamanda, sosyal, hukukî ve siyasi sonuçları bakımından da zararları olduğu ortadadır. Çünkü yanlış şefaathakki anlayışının egemen olduğu toplumlarda "ferdin değeri, kişisel sorumluluğu ve adalet ilkesi" rahatlıkla göz ardı edilebilmekte ve hayatın işleyişi tamamen imtiyazlı kişi ve sınıfların güdümüne terk edilebilmektedir. Böyle toplumlarda ise "ilkeler" değil "kişiler", "hak ve adalet" değil "kayıрма ve iltimaslar" egemen olabilmektedir.¹⁴³ Dolayısıyla yanlış şefaathakki anlayışının İslâm'a uygun olmadığı ve hayatın bütün alanlarına menfî etkilerinin söz konusu olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.¹⁴⁴ Bu itibarla, Kur'an'ın; "Andolsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geleceksiniz ve dünyada iken size verdiğimiz şeyleri arkanızda bırakacaksınız..."¹⁴⁵ diyerek "bireyin şahsî sorumluluğunu esas aldığı gerçeği" üzerinde sağlıklı tefekkürün şart olduğu söylenebilir.

Netice olarak, "Muhammediye" ve "Envâru'l-Âşikîn"de insanlaştırılmış Tanrı tasavvurunun¹⁴⁶ devamına katkı sağlayan, hiçbir kural tanımayan, keyfine göre

¹⁴¹(Bu günde hayattayken) O sınırsız rahmet sahibiyle ahd (bir bağ, bir bağlantı) içine girmiş olmadıkça, kimse şefaatten pay alamayacaktır." Meryem, 19/87. Ayrıca bkz. el-Enbiyâ, 21/28.

¹⁴² Konu ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Ahmet Emin Seyhan, "Envâru'l-Âşikîn'de Geçen Bazı Hadislerin Müslümanların İbâdet Anlayışlarına Etkileri Üzerine", *Hikmet Yurdu*, 6/12 (2013): 233-235.

¹⁴³ Elik, "Kur'an'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefaathakki Bakış", s. 45.

¹⁴⁴ "Envâru'l-Âşikîn"de yer alan bazı hadislerin bireysel ve toplumsal hayata etkileri konusunda yapılmış bir çalışma için bkz. Ahmet Emin Seyhan, "Envâru'l-Âşikîn'de Geçen Bazı Fiten Hadislerinin Bireysel ve Toplumsal Hayata Etkileri Üzerine", *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2013): 127-162.

¹⁴⁵ el-Enâm, 6/94.

¹⁴⁶ Bican kardeşlerin eserlerinde görülen antropomorfik Tanrı tasavvurunun benzeri örneklerine Kitâb-ı Mukaddes'teki bazı pasajlarda da rastlanılmaktadır. "Günün serinliğinde, bahçede gezmekte olan Rab Allah'ın sesini işittiler ve adamla karısı Rab Allah'ın yüzünden bahçenin ağaçları arasına gizlendiler." Bkz. Kitâb-ı Mukaddes, Tekvin 3/8, s. 3. Aynı şekilde, şu pasajda da antropomorfik Tanrı anlayışı mevcuttur: "Ve Rab Allah, Âdem için ve karısı için deriden kaftan yaptı ve onlara giydirdi." Bkz. Tekvin 3/21, s. 3. Ayrıca bkz. Tekvin 1/4, s. 1; İşaya 26/21, s. 691. Çıkış 4/14, s. 57; Levililer 2/1-3, 8/10, 11-16; Sayılar 12/4-8, 9-11; Tensiye 20/4, 31/29, 32/1; Matta 25/35-46; Luka 1/35, 43, 11/20; Yuhanna 14/11, 23, 16/15; Efesoslulara 6/23-24. Bu pasajlarda aktarılan "bahçede gezen bir Rab, kaftan diken terzi bir Rab" ve benzeri anlayışlar Yahûdî veya Hristiyan iken İslâm'ı seçen kimseler tarafından İslâm kültürüne sokulmuştur. Bican kardeşler de Kitâb-ı Mukaddes'te yansıtılan bu tür anlayışlarla dolu masal, efsane ve mitolojileri, bazı tefsir, tarih, megâzî ve terâcim kitaplarındaki İsrâiliyat ve Mesihiyat kabilinden haberleri, ayrıca zayıf ve uydurma rivâyetleri eserlerinde nakletmişlerdir. Bu nedenledir ki "bahçede gezintiye çıkan bir ilah veya terzi ilah" benzeri antropomorfik Tanrı tasavvurları bazı âlim ve sufiler tarafından halka Hz. Peygamber'in sözüymüş gibi anlatılmış, bu bilgiler cahil insanlar arasında yayılmış, insanların kafası iyice karışmış ve zihinlerde yanlış algılar oluşmuştur. Çünkü mecazî ifadeler nasıl cahillerin elinde hakikat kesp ediyor, akıl ve mantık dışı yorumlara neden oluyor, tevhitte uzaklaşıp şirke düşülmesine sebebiyet veriyorsa aynı

hareket eden, aldığı kararları çok çabuk değiştiren “Allah anlayışını” yansıtan buna benzer pek çok yaklaşım¹⁴⁷ ve örnek¹⁴⁸ mevcuttur. Biz bu örneklerin tek tek incelenerek doğru bir Allah tasavvurunun nasıl olması gerektiğini ortaya koyacak “kapsamlı ilmi çalışmalara” ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim salt gücünden ve mutlak mülkiyetinden dolayı kötülük ve haksızlık yapma hakkını kendinde gören, kuralsız ve kanunsuz zorba ilah anlayışının İslâm’ın genel ruhuyla bağdaşmayacağı, böyle bir Allah’ın insanlara ahlâkî model olamayacağı, kendi uymadığı şeyleri diğer insanlardan isteyemeyeceği, böyle bir Tanrı tasavvurunun İslâm dünyasını ahlaksızlığa ve nemelazımcılığa sürükleyebileceği ifade edilmektedir.¹⁴⁹ Bu bakımdan doğru Allah tasavvuru, akıl-vahiy düalizmine gitmeden her iki kaynağın aydınlığında kurulabilir. Şüphesiz insana vahiy gönderen de, akıl veren de Yüce Allah’tır. O halde selim aklın rehberliği küçümsenmemelidir. Fahreddin er-Râzî’nin (ö. 606/1209) deyimiyle, “*Peygamberler bir bakıma genel elçi, akıl ise her insana verilmiş özel bir elçidir.*”¹⁵⁰ Bu itibarla, Yüce Yaratıcı’nın tüm insanlara en güzel şekilde tanıtılması ve doğru Allah anlayışının ikâme edilebilmesi için antropomorfik Tanrı tasavvurlarının “akıl ve vahyin rehberliğinde sorgulanması” gerekmektedir. Zira yanlış tasavvurlar, insanları yanlış yollara sürüklemekte ve Müslümanların İslâm’ın özünden ve ruhundan uzaklaşmalarına neden olmaktadır.

Sonuç

Araştırmamız neticesinde gördük ki, doğru olmayan Tanrı tasavvurlarını yansıtan zayıf ve mevzû hadisler ile kaynağı belirsiz kıssa ve mitolojileri herhangi bir incelemeye tâbi tutmaksızın alıp nakletmek uygun değildir. Çünkü söz konusu rivâyet ve kıssalar, Müslümanları Kur’ân-ı Kerim ve Sahih Sünnet’in tanıtmadığı bir Tanrı anlayışına götürmektedir.

Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerim’de kendisini bize tanıtmaktadır. O, “katından verilmiş bir söz” olmasa insanları azgınlıkları sebebiyle helâk edeceğini, yeryüzünde tek bir canlı bırakmayacağını, lâkin katından verdiği söz nedeniyle bunu yapmadığını ve insanlara mühlet verdiğini ifade etmektedir. Çünkü Yüce Allah,

şekilde bu tür bozuk algı ve tasavvurlar da insanların Yüce Allah’ı hakkıyla bilip takdir etmelerine, O’na kulluğu tam ve eksiksiz yapmalarına engel olmuştur. Bu itibarla, asırlardır zihinlere nakşedilen bu tarz bir Tanrı tasavvurunun çok yönlü analiz edilerek sorunun kökenine inilmesi ve çözüm yollarının aranması kaçınılmaz görünmektedir.

¹⁴⁷ Ahmed Bican, *Envâru’l-Âşikîn*, s. 26, v. dgr. Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 500, 607, 757, ve dgr.

¹⁴⁸ Ahmed Bican, *Envâru’l-Âşikîn*, s. 86, v. dgr. Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, s. 495, 500, 501, 504, 519, 528, v. dgr.

¹⁴⁹ İlhami Güler, *Allah’ın Ahlâkîliği Sorunu, Ehl-i Sünnet’in Allah Tasavvuruna Ahlâkî Açıldan Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2000, s. 145, 151.

¹⁵⁰ Hüseyin Aydın, “İbn Teymiye’de Allah Tasavvuru -Eleştirel Bir Yaklaşım-”, *Kelam Araştırmaları*, 4/2 (2006): 85.

kâinatı oyun ve eğlence olsun diye değil, derunî bir anlam ve amaç üzere yaratmıştır ve koyduğu kurallara öncelikle kendisi uymaktadır. Bu nedenle, O'nun keyfî bir davranışı asla söz konusu değildir. Nitekim Kur'an'ın bize tanıttığı Yüce Allah, gücünden ve mutlak mülkiyetinden dolayı kötülük ve haksızlık yapma hakkını kendinde gören kuralsız ve kanunsuz bir ilah değildir. Çünkü böyle bir ilâhın insanlara model olması ve kendi uymadığı şeyleri onlardan istemesi söz konusu olmasa gerektir. Bu itibarla, Yüce Yaratıcı'yı insanlara en güzel şekilde tanıtmak ve doğru Allah anlayışını zihinlere nakşetmek için yanlış Tanrı tasavvurlarının bilinmesi ve bunların terk edilmesi gerekmektedir. Zira yanlış algı ve tasavvurlar, Müslümanları İslâm'ın özünden uzaklaştırmakta ve başka arayışlara itebilmektedir.

Yüce Allah'ı dünyadayken bir insanın rüyada veya başka bir şekilde görebilmesi söz konusu değildir. Hz. Peygamber'in Yüce Allah'ı rüyada gördüğüyle ilgili rivâyetler, mitolojik ve efsanevî unsurlar içeren mevzû hadislerdir. Ayrıca Yüce Allah'ı kişileştirerek, dolayısıyla da sınırlandırarak ihtiyacı olan bir ilah şeklinde takdim etmek İslâm'ın ortaya koyduğu inanç esaslarıyla çelişmektedir. Zira Yüce Allah sonsuz, sınırsız, eşsiz ve benzersizdir ve hiçbir kimseye de muhtaç değildir.

Yüce Allah'ın cennete sonradan girecek müminleri üzecek şekilde onların alınlarına bir işaret koydurması veya yazı yazdırması mevzu bahis değildir. Çünkü cennette gam, keder ve üzüntü olmayacaktır. Ayrıca cennette kıskançlık, kin ve haset gibi kötü duygulara da yer yoktur. Dolayısıyla sonradan cennete gireceklerin alınlarına işaret konulmasını istemenin veya böyle bir beklenti içinde olmanın hiçbir kimseye faydası yoktur. Bazı kıssacıların ürettiği söz konusu rivâyeti Yüce Allah'a ve O'nun peygamberine izafe etmeye kalkışmak da son derece yanlıştır.

Bıcan kardeşler, mezkûr eserlerinde rivâyetleri naklederken tenkit süzgecinden geçirmedikleri, bunları doğru kabul ettikleri ve olduğu gibi alıp aktardıkları için yanlış tasavvurların ortadan kaldırılmasına herhangi bir katkı sağlayamamışlardır. Onlar, Yüce Allah'ı keyfî kararlar alan, aldığı kararları çok çabuk değiştiren, Hz. Muhammed'e karşı son derece yumuşak olan, bir dediğini iki etmeyen, o ne derse yapan antropomorfik bir varlık olarak tasvir etmişler, bu kanaatte olanların düşüncelerini yansıtan haber ve mevzû hadisleri eserlerinde kullanmışlardır. Çünkü onlar, kitaplara girmeyi başaran her türlü haber ve rivâyeti sahih kabul etmiş, bu yaklaşımın doğal bir sonucu olarak kendilerini okuyanların/ dinleyenlerin beyinlere olumsuz mesajlar vermekten ve yanlış bir Tanrı imajı çizmekten de kurtulamamışlardır.

Her iki popüler eserde de tekrarlanan yanlış Allah tasavvurlarının menfî etkilerini ve Müslümanların algı dünyalarına verdiği zararları tespit edip ortaya

koyacak ve sağlıklı çözüm önerileri sunacak kapsamlı akademik çalışmalara ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmalarda İslâmî kaynaklara girmeyi başarmış her türlü hikâye, masal, mitoloji, efsane, İsrâiliyat ve Mesihiyât kabilinden haberler mutlak surette Kur'ân ve Sünnet ışığında bütüncül bir yaklaşımla ele alınıp değerlendirilmek zorundadır. Zira Yüce Allah'ı gelecek nesillere ve insanlığa en doğru şekilde tanıtmak için yapılması gereken budur.

Sonuç olarak, bu çalışmada her iki eserin sanki tek suçluymuş gibi gösterilmediğinin bilinmesi gerekmektedir. Zira Türk-İslâm kültürüne etki eden ve Müslümanların algı dünyalarını büyük oranda şekillendiren yanlış bir Tanrı ve peygamber tasavvuru, sadece bu kitapların değil "klasik İslâm düşüncesinin ortak anlayışını yansıtmakta ve hâlen İslâm dünyasındaki baskın/yaygın/popüler kanaati" temsil etmektedir. Nitekim Bîcan kardeşlerin beş buçuk asır önce kitaplarına alarak yaygın hale getirdikleri rivâyet, kıssa ve mitolojileri, bugün yazılı, sesli, görsel ve sosyal medyada aynı şekilde nakleden ve hâlâ Müslümanları olumsuz anlamda etkileyip yanıltanlar mevcuttur. Nasıl asırlardır oluşmuş yanlış tasavvurların Bîcan kardeşler tarafından devam ettirilmesi doğru değil idiyse, aynı yaklaşımın beş buçuk asırdır sürdürülmesi ve günümüzde de "sağlam dinî bilgilermiş gibi" halka sunulması kesinlikle doğru değildir. Böyle bir tavır içinde olanlar, Yüce Allah'ı, elçisini ve son din İslâm'ı yanlış tanıtmak gibi büyük bir vebale ortak olmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Bîcan kardeşleri suçlamayı ve tüm kabahati onlara yüklemeyi değil, onların şahsında aynı yanlışları günümüzde de tekrarlayanları ikaz etmeyi, gelecekte de aynı hataları yapması muhtemel kimseleri şimdiden uyarmayı amaçlamaktadır.

Kaynakça

Abdulbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, İstanbul, Çağrı Yay., 1986.

Acar, Yusuf, "Popüler Dinî Kaynakların Hadis Açısından Değeri", *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnet'in Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu*, 2001, Ankara, TDV Yay., 2003, 503- 513.

Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, yy., 1943.

Aliyyü'l-Kârî, Nureddin Ali b. Muhammed b. Sultan, *Zayıf Hadisleri Öğrenme Metodu (Aliyyü'l-Kârî Mevzûâtı)*, çev. Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul, İlim Yay., 1986.

Arpağuş, Hatice Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul, Çamlıca Yay., 2001.

Arpağuş, Hatice Kelpetin, "Tanrı Tasavvurunda Rahmet ve Gazab", *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, Sakarya, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2005, 214-252.

Ay, Mahmut, "Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansımaları", *Kelam Araştırmaları*, 6/2 (2008): 47-68.

Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara, DİB Yay., yy.

Aydın, Hüseyin, "İbn Teymiye'de Allah Tasavvuru -Eleştirel Bir Yaklaşım-", *Kelam Araştırmaları*, 4/2 (2006): 39-86.

A'zamî, Muhammed Mustafa, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, çev. Recep Çetintaş, (Kayseri, Usül Yay., 1998.

Banarlı, Nihat Sâmî, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, yy., 1971.

Başaran, Selman, *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1994.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, haz. İstanbul, Çağrı Yay., 1992.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, haz. Mustafa Tatcı-Cemal Kurnaz, Ankara, yy., 2000.

Cirit, Hasan, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları Vaaz ve Kıssacılık*, İstanbul, Çamlıca Yay., 2002.

Çelebi, İlyas, *Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler, (Fiten-Melâhim-Kıyâmet Alâmetleri)*, İstanbul, Kitabevi, 2000.

Çelebioğlu, Âmil, "Ahmed Bican", *DİA*, II, 49-50.

Danişmend, İsmâil Hâmî, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-VI, İstanbul, yy., 1971.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, *Sünenu Ebî Dâvud*, I-V, haz. İstanbul: Çağrı Yay., 1992.

Ebû Gudde, Abdulfettah b. Muhammed, *Sened ve Metin Yönüyle Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım, İstanbul, İnsan Yay., 1995.

Ebû Reyve, Mahmud, *el-Edva' ale's-Sünneti'l-Muhammediyye ev; Difa' ani'l-Hadîs*, Beyrut, Müessesetü'l-Âlemi li'l-Matbûât, yy.

Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, (I-X+Fihrist), Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, yy.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ebi'l-Hasan Ali b. Atiyye el-Hârisî, *Kûtü'l-Kulûb fî Muameleti'l-Mahbûb ve Vasfu Tariki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, Kalplerin Azığı, I-IV, çev. Muharrem Tan, İstanbul, İz Yay., 1999.

E. J. W., Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, Londra: yy., 1907.

Elik, Hasan, "Kur'ân'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefaate Bakış", *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi*, 16 (2005): 29-48.

Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak- Ahmet Ertürk, İstanbul, İşâret Yay., 2000.

Evkuran, Mehmet, "İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru -Tevhid, Tenzih ve Teşbih Kavramları Ekseninde Bir Analiz-", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2/1 (2007): 45-62.

Güler, İlhâmî, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu, Ehl-i Sünnet'in Allah Tasavvuruna Ahlâkî Açısından Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2000.

Güzel, Abdurrahman, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara, Akçağ Yay., yy.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul: yy., 1931.

Heysemî, Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, I-X, Beyrut, Dâru'r- Reyhân li't-Turas,, 1407.

Hoca Saadettin, *Tâcü't-Tevârîh*, I-V, sad. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, yy., 1992.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, I-III, çev.: Z. K. Ugan, İstanbul, MEB Yay., 1989.

İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul, Çağrı Yay., 1992.

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed ed-Dineverî, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, tahk. Şeyh İsmail el-Esardî, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünenu İbn Mâce*, I-II, tahk. Muhammed Fuad Abdulbâki, İstanbul, Çağrı Yay., 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Kitâbu'l-Mevzûât*, I-III, tahk. Abdullah Muhammed Osman, Beyrut: yy., 1983.

İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-Mevzûât*, I-III, Kahire, yy., 1987.

İpşirli, Mehmet, "Cer", *DİA*, VII, 388-389.

İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, İstanbul, yy., 1955.

Kitâb-ı Mukaddes, *Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, İstanbul, Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 1988.

Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara, Kitâbiyât, 2002.

Kırbaçoğlu, M. Hayri, "Hz. Peygamber Tasavvurunun Dönüşümü, Paradigma'dan Paragon'a, Paragon'dan Kozmik İlkeye", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu (19-20 Nisan)*, Isparta, 2001.

Koçkuzu, Ali Osman, "Hadislerin Kur'ân'a Arzı Problemi", *Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul, Ensar Neşriyât, 1998.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara, yy., 1988.

Mecdi Efendi, Abdülaziz, *Terceme-i Şakâik-i Nûmâniyye*, yy.: Tabhâne-i Âmire, 1269.

Mengi, Mine, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Edebiyat Tarihi-Metinler*, Ankara, Akçağ Yay., 2000.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, I-III, tahk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, İstanbul, Çağrı Yay., 1992.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Sünenu'n-Nesâî*, I-VIII, İstanbul, Çağrı Yay., 1992.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu", *DİA*, III, 113.

Ömer Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Şam, yy., 1957.

Özsoy, Ömer-Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur'ân (Sistemik Kur'ân Fihristi)*, Ankara, Fecr Yay., 2005.

Öztürk, Resul, "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7/1 (2007): 133-157.

Seyhan, Ahmet Emin, *Hadislerde Kıyamet Alametleri- Envâru'l-Âşikîn Örneğinde*, Isparta, Tuğra Ofset, 2006.

Seyhan, Ahmet Emin, "Envâru'l-Âşikîn'de Geçen Bazı Hadislerin Müslümanların İbâdet Anlayışlarına Etkileri Üzerine", *Hikmet Yurdu*, 6/12 (2013/2): 211-251.

Seyhan, Ahmet Emin, "Envâru'l-Âşikîn'de Bulunan Bazı Hadislerin Müslümanların Dinî Anlayışlarına Etkileri Üzerine", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2013): 159-196.

Seyhan, Ahmet Emin, "Envâru'l-Âşikîn'de Geçen Bazı Fiten Hadislerinin Bireysel ve Toplumsal Hayata Etkileri Üzerine", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2013): 127-162.

Siddîkî, Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Târîhi (Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkîdi)*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1966.

Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tahziru'l-Eykâz min Ekâzîbu'l-Vuâz*, haz. Ali Toksarı, Kayseri: yy., 1993.

Sülün, Murat, "Makâm-ı Mahmûd Ayetine Farklı Bir Yaklaşım", *AÜİFD*, 50/2 (2009): 13-38.

Şeriati, Ali, *İslâm Nedir?*, çev. Ali Seyidoğlu, İstanbul, yy., yy.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, I-XX, tahk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefi, (Musul, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983.

Taberî, Ebû Ca'fer, *Târihu't-Taberî Târihi'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, I-X, tahk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Kahire, Dârü'l-Meârif, yy.

Tahhân, Mahmud, *Teyisirû Mustalâhi'l-Hadîs, Yeni Hadis Usûlü*, çev. Cemal Ağırman, (Sivas, yy., 1999).

Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-V, İstanbul, Çağrı Yay., 1992.

Uğur, Müctebâ, "Va'z Kısacılık ve Hadiste Kussâs", *AÜİFD*, 18 (1986): 315-323.

Uzun, Mustafa, "Envâru'l-Âşikîn", *DİA*, XI, 259.

Uzun, Mustafa, "Muhammediyye", *DİA*, XXX, 586-587.

Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Samsun, Etüt Yay., 2001.

Yazıcıoğlu Ahmed Bican, *Envâru'l-Âşikîn*, İstanbul, Matbaâ-i Osmâniye, 1885.

Yazıcıoğlu Mehmed Bican, *İzahlı Açıklamalı Muhammediye*, sad. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul, Kitabevi, yy.